

ઉપયોગી વિદ્યાકળા અથવાળા-મણ્ડલે ત્રીજી.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

કુદરત કોપ અરૂં ધર્મ લોપ, મહીપર હોવત બાર;
મહામારી, મરકી હમે, દુકાળ અંતે ધાર.

લેખક

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૩૫૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રંગે ૨૫૫૫ મરડી

વિષય ૭૩૭૬: ૪૨૪૪: ૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા બંધમાળા, મણકો ત્રીજો.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

લેખક તેમજ પ્રકાશક,

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

પશુ ચિકિત્સા, જંગલની જડીબુટ્ટી, આકાશવાણી વિગેરેના કર્તા.

વડાગામ—વાયા તલોદ, એ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હજી લેખકે પોતાના રાધિા રાખ્યા છે.)

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦.

ઈ. સ. ૧૯૧૭.

કિંમત—કાચા પુકાના રૂ. ૦-૮-૦ પોપ્ટેજ ભુદુ.

પાકા પુકાના રૂ. ૦-૧૦-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ
 જામના રોડ
 ગ્રા. ની બોપોરજન્ટ-સંગ્રહ
 ૬૩૫૪

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મગજદારે છાપ્યું.
 પાંચકુવા—અમદાવાદ.

ભૂમિકા.

પ્લેગ રૂપી પાપી રાક્ષસના નામોચ્ચારણુનો શબ્દ જ્યારે કર્ણુ પુટને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તો સમૂળગા હોંસ ફાસજ ઊડી જાય છે. આ સેતાની બલાએ ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રથમ મુંબઈમાં પગ પેસારો કર્યો, અને ત્યાંથી સમાટાબંધ રીતે આખા આર્યા વર્તમા પોતાની પાંખો વિસ્તારી આજ સુધીમા આશરે એક કરોડ કરતાં પણ અધિક મનુષ્યોનો ભોગ લીધા છતાં પણ હજુ તેને તૂંસિ થઇ નથી. નાદીરશા, તૈમુરલંગ વિગેરેના ત્રાસથી ત્રાસ થયેલી અધોગતિમાંથી હજુ તો પુરતી પૂર્વાવસ્થા ત્રાસ થઇ ન હોતી. તે અગાજિજ આ અધમે પ્રથમથીજ દીન, મલીન અને બળહીન થઇ રહેલા ભારત વાસીઓ ઉપર પોતાનું પૂર્ણ બળ અજમાવી કેવી પાયમાલી કરી નાંખી છે તે કાંઈનાથી પણ અજ્ઞાણ નથી. લાખો ખીલતા યુવકો અને યુવતીઓ કે જેઓના ઉપર ભાવિની મોટી મોટી આશાઓ બંધાયેલી હતી, તેઓને પણ વારમાં મૃત્યુની સોડમાં સુવાડી દેતાં તે દુષ્ટને લેશ માત્ર પણ દયા આવી નથી. ભાઈ ભાન્ડુ, ઇષ્ટ મિત્ર, પીતા માતા, પતિ પત્નિ કિંવા પુત્ર પુત્રી સિવાયનાં થઇ પડેલાં લાખો મનુષ્યોની દુઃખમય કથાઓ અને પ્લેગે કરેલી ખરાબીનો હેવાલ જ્યારે જ્યારે સાંભળવામાં આવે છે. ત્યારે ત્યારે ગમે તેવાં નિર્દય મનુષ્યોનાં ચક્ષુઓમાંથી પણ અશ્રુધારા વહન થયા વિના રહેતી નથી. છતાં અનેકનિરપરાધી અબળાઓનાં હાથ કંકણોને એકી સાથે ભાગી નાંખાવનાર આનિદય કાણુ જાણે કેવા પ્રકારનાં કર્મ ફળોને લેઇને ઉપસ્થિત થયો છે કે તેનો નાશ કરવાને માટે આજ સુધીમાં જે યુ-

કિત્યો શોધી કાઢવામાં આવી તે તે પૈકી એકે પણ સફળ થવા પામી નથી. અને તેથી આ પાપી તો પોતાનો અમલ દિન પ્રતિદિન દૃઢ મૂળ કરતોજ જાય છે.

આ દુષ્ટનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય તે સંબંધિ તપાસ ચલાવવા સારું કમીશનો નિમાય છે, લાંબા પહોળા નિબંધો લખાય છે, અનેક ઉપાયો શોધાય છે, અતુલવાય છે અને તેના પરિણામના વિશ્લાળ રીપોર્ટો અપાય છે. પરંતુ તેઓ પૈકી એકે પણ સફળ ન થતાં અરસપરસ વિરોધવાળા જણાય છે, અને પ્લેગ તો અધિકાધિક બળવાન થતો જાય છે, એનું કારણ શું છે ?

કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે:-જિંદગીથી પ્લેગ થાય છે, મચ્છ-રોથી મેલેરીઆ થાય છે, જંતુઓથી મહાન વ્યાધિઓ થાય છે. માખીઓથી રોગનો ફેલાવો થાય છે, ચાંચડોથી ચેપ પ્રસરાય છે એવાં ક્ષુદ્ધક બાહ્ય કારણોને શોધીને પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ખરૂં કારણ અંધારામાંજ કુટાય છે. “ કેડમાં છોકરૂં અને માઈ છોકરૂં ક્યાં ? એમ કહી ખોળવામાં જોટલી મૂર્ખતા છે. તેથી પણ અધિક મૂર્ખતા છે, તેથી પણ અધિક મૂર્ખતા રોગો ઉત્પન્ન થવામાં આવાં બહાનાં ક્ષુદ્ધક કારણો આધાન્ય છે એમ માનવામાં છે. પ્લેગનું બીજ ઉત્પન્ન થયા પછી તેને ઠામ, ઠામ ફેલાવવામાં આ બધાં માત્ર સહાય બૂત કારણોજ છે, પરંતુ પ્લેગનું મૂળબીજ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તો આ બધાં કરતાં તદ્દન અલગજ છે. કેમકે દુનિયામાં એવું કોઈ પણ દરેક નથી કે જે કુદરતના કાયદાનું બિલંબન થયા સિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકે, અને તેથી જ્યાં મનુષ્યો કુદરતી ધર્મનું બિલંબન કરી

ધમ્મરી કાપ બેહારી લે છે, અર્થાત કુદરતે બક્ષેલી ખુલ્લી સ્વચ્છ હવાનો લાગ કરી ગીચોગીચ મકાનો બાંધી તેની અંદરની બંધીઆર થયેલી મલીન હવામાં વસે છે, વળી અનેક પ્રકારનો સરસામાન, તેમજ રાચ રચીલું તેવાં મકાનોમાં ખીચોખીચ ભરી પછી જોઇએ તેવી રીતે દરેક જગ્યાએથી તેઓનાં મકાનોને સાફ રાખી શકતાં નથી, અનેક પ્રકારની મલીનતાથી મિશ્રિત થયેલી હવાને શુદ્ધ કરવાને પૂર્ણ શક્તિમાન સૂર્યનારાયણનો પુરનો પ્રકાશ, પુરતું અજવાળું. પુરનો તાપ તેવાં મકાનોમાં પડી શેકતો નથી, ત્યારે તેના લીધે તેવાં મકાનોની હવા દિન પ્રતિદિન વિશેષ મલીન થતી જઇ ઝેરી બને છે; અને પછી તેમાંથી પ્લેગ, કાલેરા, મેલેરીઆ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દરદોને જન્મ આપનારાં ઝેરી જંતુઓ ઊત્પન્ન થઇ ઊંદરો, ચાંચડો, મચ્છરો, માખીઓ વિગેરેને લાગુ પડતાં આખરે મલીન હવા, જેઓએ પોતાનાં તન, મન મલીન કરી મૂક્યાં હોય છે તેઓને લાગુ પડે છે. આ રીતે જ્યાં આગળ હવા, પાણી, પ્રકાશ, ખોરાક વિગેરેની અસ્વચ્છતા હોય-મલીનતા હોય ત્યાંજ આવા રોગોનાં જંતુઓ જન્મ પામી શકે છે. ત્યાંજ છત્રી શકે છે, ત્યાંજ ઊછરી કે વૃદ્ધિ પામી શકે છે, ત્યાંજ ઊંદરો ખીસકોલીઓ વિગેરે ખુણા ખાચરાઓની વિશેષ મલીન હવામાં વસનારાં પ્રાણીઓ ઉપર પ્રથમ હુમલો કરે છે, અને ત્યાંજ તેનો ચેપ ચોગરદમ ફેલાઇ આખરે અસંખ્ય મનુષ્યો તેનાં ભોગ થઇ પડે છે, અને તેથીજ મહાર્ષિ ચરકાચાર્યે આવા બ્યાધિઓ ઊત્પન્ન થવાનું કારણ “ પ્રગાપરાધ ” એટલે મનુષ્યોએ સમજવા છતાં પણ જાણી ખુઝીને કુદરત વિરુદ્ધ વર્તન કરવાની કરેલો અપરાધ માન્યો છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. અને

તેથી જો આવાં દરદો થી મુક્ત રહેવા માગતા હો, તો જિંદગી મા-
રવા, ઔષધો શેવવા વિગેરે વળખાં મારવા છોડી દેઇ મલીન હવાનો
ત્યાગ કરી સ્વચ્છ અને પુષ્ટી હવામાં વસો ! ઇખ્લા, અદેખાઇ,
અપંચ, પાખંડ વિગેરે અધમ વિકારોના વાતાવરણથી મનને અને
અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીથી તનને અલગ રાખો. સધળાં દૃશ્ય અને
સદૃશ્ય ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરવાને પૂર્ણ શક્તિમાન સૂર્યનારાયણના
પુરતા પ્રકાશ અને તાપની ખામીને લીધે ધરોમાં આપેલો અંધકારને,
અને આવાજ બીજા કુદરતી નિયમોનું ઊલ્લંઘન કરનારા અચ્છાન
રૂપી અંધકારને અંતઃકરણમાંથી દુર કરો; અને પછી જુઓ કે એક
ક્ષણના છટા ભાગ જેટલા સમયમાં પ્લેગ, મરડી, કોલેરા અને એવાજ
આણખાતક પ્રચંડ દાનવો દુર થાય છે કે નહિ ?

વડાગામ-મહીકાંઠા
વિજ્યા દશમી
સં. ૧૯૭૩

આપનો હિતચિંતક

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્લેગ સજ્જની વ્યાખ્યા.	૧
પ્લેગનો પ્રાચિન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૨-૪
આપણા દેશમાં ચાલેલો પ્લેગ અને તેથી થયેલાં મરણો.	૫-૬
પ્રકરણ બીજું.	
પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં ભવિષ્ય સુચવનારાં ચિન્હો....	૧૦-૧૨
પ્રકરણ ત્રીજું.	
પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો અને તેમાં પડતા મતભેદો. ૧૩-૩૦	
એકંદરે સાર અને વ્યાધિ વિચાર.	૩૧-૩૫
પ્રકરણ ચોથું.	
પ્લેગની જાતો.	૩૬-૩૭
,, જુદી જુદી જાતોનાં લક્ષણો.	૩૭-૪૧
શુદ્ધ પ્લેગના રોગમાં દરદીમાં જણાતા પાંચ પ્રકારો. ૪૨-૪૮	
પ્લેગના ખરા રોગના દરજ્જાઓમાં અપવાદ.	૪૯-૫૧
પ્રકરણ પાંચમું-ચિકિત્સા.	
પ્લેગ પ્રતિબંધક ઉપચારો.	
અહારગામથી પ્લેગનો ચેપ આવતો અટકાવવાના ઉપાયો. ૫૨-૫૬	
પોતાના ગામમાં આવેલા પ્લેગના ચેપથી બચવાના ઉપાયો. ૫૭-૬૦	
પોતાના ગામમાં ચાલતા પ્લેગથી બચવાના ઉપાયો. ૬૦-૬૧	
પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછીની ચિકિત્સા.	૬૨-૧૦૬
પ્લેગ દુષિત સ્થળ અને સરસામાનને ઝેર રહિત કરવાની રીત. ૧૧૦-૧૧૩	
ઉપસંહાર.	૧૧૪-૧૧૬

આહકોને સુચના.

કાગળોના બાવો વાયુવેગે વધતાજ નય છે, હામ, હામ મરકી ચાલતી હોવાથી પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં એવી આપદા ઊત્પન્ન થઈ છે કે ત્રીજું પુસ્તક “વિશ્વ દષ્ટિ” જે પ્રેસમાં છપાતું હતું તે પ્રેસ એકએક અંધ થવાથી તેના બદલે તાજડતોજ આ પુસ્તક લખી બીજા પ્રેસમાં છપાવવાની ફરજ પડી છે. આવા સંજોગો હોવા છતાં પણ આપને અસંતોષ ન ઉપજે એટલા માટે ધાર્યા ઉપરાંત ખર્ચ અને પ્રયત્ન વેઠીને પણ અમે અમારું કર્તવ્ય કર્યા જઈએ છીએ. પરંતુ અમારી આ મુશ્કેલીઓનો કંઈ પણ ખ્યાલ ન કરતાં કેટલાએક મહાશયો મન ફાવે તેવા પત્રો લખી ફાગટનો ત્રાસ આપે છે. જે ઉપરથી દરેક આહકોને ખખર આપવામાં આવેછેકે:—

અમારા તરફથી પ્રગટ થતી આ અંધમાળા કંઈ માસિક ચો-પાનીયા રૂપે નથી કે જેથી તે દર માસે પ્રગટ થાય, વળી તે ત્રિમાસિક એટલે દર ત્રણ માસે પ્રગટ થનારું પેપર પણ નથી, પરંતુ પુસ્તકો છે. અને તેથી તેનો દરેક મણુકો ક્યારે પ્રગટ થાય તેનો કંઈ પણ નિયમ નથી. પરંતુ જે કોઈ પણ નિયમ હોય તો તે માત્ર એટલોજ છે કે આખા વર્ષમાં થઈને પાંચસો પૃષ્ઠમાં નિકળી શકે તેટલાં પુસ્તકો આહકોને આપવાં. પછી તે બનતી સગવડે વર્ષના ગમે તે ભાગમાં પ્રગટ થાય. આ નિયમને અનુસરીને આજ સુધીમાં ત્રણ પુસ્તકોનાં મળી આરસોથી પણ વધારે પૃષ્ઠો અપાઈ ગયાં છે. અને હવે ફક્ત સોથી પણ ઓછાં પૃષ્ઠ બાકી રહ્યાં છે જે ચોથા પુસ્તક તરીકે માર્ચ આખર સુધીમાં આવશે. માટે મિથ્યાપત્રો લખી ત્રાસ ઉપગ-વધાને ક્ષમા કરવી. વળી કોઈ કારણસર પત્ર લખવાની જરૂર પડે તો રિપ્લાઈ કાર્ડ કિંવા ટિકિટ મળ્યા સિવાય બિતર આપવામાં આવશે નહિ. એ વાત પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવી.

મનેજર-ઉપયોગી વિદ્યા કળા અંધમાળા.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો, પ્રકારો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

બ્યાખ્યા—સૃષ્ટિ મંડળ ઉપર આજ સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સઘળા રોગો કરતાં આ રોગ વિશેષ ઝેરી અને પ્રાણહાતક છે, વળી એકાદ સ્થળે દર્શાવેલી દીવા પછી એકદમ ધણી ઝડપથી યોગરદમ ફેલાઈ જઈ અસંખ્ય મનુષ્યોને પટકી મારી પાડે છે; જેથી ધણા ખરા પ્રસંગે આખા દેશોના દેશો તદ્દન વસ્તિ વિનાના થઈ જાય છે, તેથીજ ઇંગ્રેજ ભાષામાં તેને (Blow) બ્લો અથવા પવન વેગે પ્રસરી જતો રોગ, (stroke) સ્ટ્રોક અથવા ચોટની માફક મારી નાંખનારો, તેમજ Plague-પ્લેગ એટલે આફત-અણધારી ઉપાધિ-અનર્થક કે દૈવી ક્રાપના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ રોગમાં ધણા ખરા દરદીઓને તાવ સાથે ગાંઠ નિકળતી હોવાથી આર્ય વૈદ્યકમાં તેને અર્થીક જ્વરના નામથી ઓળખવામાં આવેલો છે. વળી ગાંઠમાં અગ્નિના જેવો દાહ થતો હોવાથી અગ્નિ રોહીણી, જાંદરો મારફતે તેનો ચેપ વિશેષ ફેલાતો હોવાથી મુખક વિષ વિક્રિયા અને મરણ પ્રમાણ મોટી સંખ્યામાં તેમજ શીઘ્ર આવતું હોવાથી મહામારી કિંવા મરકી એવાં નામો પણ અપાએલાં છે.

પ્લેગનો પ્રાચિન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

પ્રાચિન કાળમાં ઇતિહાસ લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત નહિ હોવાથી તેમજ આ રોગ ક્યારેય થતો હોવાથી, સૃષ્ટિ ઉપર તેની શરૂઆત ક્યારથી થઈ તે ખાતરી પૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ ચાકુદિ લોકોના બાવીશમા ડ્યુટરોનામી નામના મુસાએ લખેલા પાંચમા પુસ્તકની સત્તાવીશમી કલમમાં ઇજીપ્ત દેશના શુમકા તરીકે જે રોગનું વર્ણન કરેલું છે, તે આ દરદને આગેદુઅ મળતું આવે છે. અને તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇજેલાઇટસ એટલે ચાકુદી લોકો જ્યારે ઇજીપ્તની શુલામગીરીમાં પડેલા હતા, તે વખતે આ રોગે ત્યાં આગળ એટલે ઇજીપ્તમાં ઘર કર્યું હતું. આ સમય ઇ. સ. પહેલાં ૧૫૦૦ વર્ષ અગાઉનો એટલે આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો છે. અને તેથી આ દરદનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ પણ તે સમયથી આરંભ થાય છે, અર્થાત્ ૩૫૦૦ વર્ષનો મળી શકે છે. આ સમયથી આરંભીને આજ સુધીમાં આ ઉપાધિએ અવનિની જે અધોગતિ કરી છે, ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી માંડીને અઢારમા સૈકા સુધી આખા યુરોપનું જે નિકંદન કાઢી નાંખ્યું છે, અને ચીન તથા આર્યાવર્તને પણ પ્રસંગોપાત્ત જે પાયમાલીમાં ગિતાર્યું છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે મુજબ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ માં ગ્રીસની રાજ્યધાની આર્થેન્સમાં એવી બચંકર મરકી આવી હતી કે તેથી વસ્તીવાળા ભાગે વેરાન થઈ તેની જગ્યાએ વનો બન્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૧૬ સુધી યુરોપ તથા આફ્રિકામાં મરકીનો

ત્રાસ એવો બચકર રીતે ચાલુ રહ્યો હતો કે તેથી ઈજિપ્ત, સીરીઆ અને લીબીઆ પ્રાંતો નિર્જન થયા હતા.

ઈ. સ. ૧૦૦ માં જર્સીનિયન બાદશાહના સમયમાં રોમન રાજ્ય મરકીથી નષ્ટપ્રાય થયું હતું. કારણ આ મરકીનો ઉપદ્રવ લગભગ પચાસ વર્ષો સુધી એક સરખો ચાલુ રહ્યો હતો.

આ સમયથી માંડીને છેક તેરમા સૈકા સુધીમાં ચાલેલી મરકીનો ખાસ જાણવા લાયક ઇતિહાસ મળી શક્યો નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૪૦૦ ના સૈકામાં પ્લેગ એવો સપાટો ચલાવ્યો હતો કે પૂર્વમાં ચીનથી માંડીને પશ્ચિમમાં છેક આયર્લેન્ડ સુધી એક સરખો ત્રાસ વર્તીવી મૂક્યો હતો. તે સમયે આ રોગને Black Death બ્લેક ડેથ એટલે કાળું મૃત્યુ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. કમકે જે આ રોગથી મરણાતો તેને ગાંઠ નિકળવા ઉપરાંત શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પણ પડતા હતા. આ રોગ ચીનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે ઉત્પન્ન થતી વખતે ધરતીકંપ, દુષ્કાળ વિગેરે આપત્તિઓ પણ તેની સાથે ઊત્પન્ન થઈ હતી. આ વખતના પ્લેગથી ચીનનો આળીશ કરોડ મનુષ્યોની વસ્તોમાંથી તેર કરોડ એટલે લગભગ ત્રીજા ભાગનાં મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. અને પૂર્વ તરફના સર્વ દેશોમાં થઈ મરણની સંખ્યા ચોવીશ કરોડની ગણવામાં આવી હતી.

આજ સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૩૩૪ માં ઈંગ્લાંડમાં પણ સખ્ત પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હતો, જેના લીધે મોટાં મોટાં શહેરો ખાલી થયાં હતાં. એકલા લંડનમાંજ એક લાખ મનુષ્યો મરી ગયાં હતાં. જેમાંથી અડધો લાખ મરણને તો એકજ ખાડમાં દાટવામાં

આવ્યા હતા. વળી નોરવીચ નામના શહેરમાં ૬૦ હજાર મૃત્યુ નોંધાયા હતા.

ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં ફરીથી લંડનમાં એવો સખ્ત પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હતો કે જેની આગળ આપણા દેશનો પ્લેગ કંઈ પણ હિસાબમાં નથી. લોકો આમ તેમ નાશી જતા હોવાથી ગાડીઓના ભાડાના ભાવ ૨૫ થી ૩૦ ગણ વધી ગયા હતા. પ્લેગવાળા ધર કે મનુષ્યો સાથે કોઈ પણ સંપર્ક રાખતું નહોતું. પ્લેગવાળા ધરોના દ્વારો ઉપર ન્યાં ત્યાં “ પ્રભુ ! દયા કરો ! એવા શબ્દો ટાંગવામાં આવતા હતા. રસ્તા ઊજડ થયા હતા, અને શહેર ભયંકર ખતી મધું હતું. મડદોઓને ઊંડી ખાઈઓમાં ફેંકી દેવામાં આવતા હતાં. તે વખતે હોસ્પિટાલોમાં આવેલા દરદીઓને મારી નાંખીને નર્સો તેમના શરીર ઉપરનાં વસ્ત્રોપણો લેઈ લેતી હતી. મૃત્યુનું પ્રમાણ એટલું બધું પ્રચંડ હતું કે માત્ર ત્રણ માસમાંજ એક લાખ મનુષ્યોનો સંહાર થયો હતો. બીજા વર્ષે આગ લાગી હતી જેમાં ૧૪૦૦૦ ધરો તથા ૮૯ દેવાલયો બળી ભસ્મીભૂત થયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૩ ના સમયમાં પ્રથમ યુનાનના પર્વતોમાં પ્રારંભ થઈ ચીન ઉપર પ્લેગની સ્વારી મઘ હતી. અને ૧૮૯૪ માં કંતાનમાં એવો સખ્ત પ્લેગ આલ્યો હતો કે માત્ર બે અઢી માસમાંજ ચાળીશ હજાર મનુષ્યોનો ભોગ લીધો હતો. ત્યારબાદ એકાદ માસમાંજ હોંગકોંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં ફરીથી હોંગકોંગ અને કંતાનમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ આલ્યો હતો, ન્યાંથી આગળોટ મારફતે મુંબાઈમાં ચેપ ફાળવ મઘ આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસરી આજકાલ સત્યાનાશવાળી રહ્યો છે.

આપણા દેશમાં ચાલેલા પ્લેગનો ઇતિહાસ.

આ દેશમાં પહેલવહેલો પ્લેગ ક્યારે દાખલ થયો તેનો ખાત્રી હાથક ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ વિગેરે પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં તેના વિષે સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ પ્રજાપરાધ એટલે બુદ્ધિપૂર્વક કુદરતી નિયમો વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવી કરેલા અપરાધોના લીધે ઉત્પન્ન થતા સંક્રામક એટલે મહામારી જેવા રોગો વિષે ટુંકામાં કંઈક પ્રસાર કરેલા છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે છેક પ્રાચીનકાળમાં પણ કદાચ આવા રોગો ઉત્પન્ન તો થતાજ હશે, પરંતુ તે કવચિતજ ઉદ્ભવતા હશે. અને આપણાથી તેઓની જોખમો તેવી શાન્તિ નહિ થતી હોય. જેથી આવા રોગોને શારીરિક દોષોથી ઉત્પન્ન થતા માનવાને બદલે પાપમૂલક એટલે કુદરતી ધર્મ વિરૂદ્ધ અધાર્મિક વર્તન ચલાવી મનુષ્યોએ જોયેલી લીધેલા ઇશ્વરી પ્રાપ્તિ લીધે ઉત્પન્ન થતા માની આપવાદિકની સહાયતા લેવા કરતાં મનુષ્યો પુણ્યભોજન અર્થાત્ મનન, યાગાદિક ધર્મકાર્યો કરવામાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરતાં હશે. જેથી ચિકિત્સા શાસ્ત્રોમાં તેઓ વિષે વિશેષ વિવેચન નહિ કરવામાં આવ્યું હોય. અને તેથી આ દેશમાં પ્લેગની શરૂઆત થયાનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ જે મળી આવે છે તે એ છે કે:—

ઇ. સ. ના ચૈદમ્મા સૈકામાં પૂર્વના દેશોમાં જે પ્લેગ ચાલવાથી એકલા ચીનમાંજ તેર કરોડ મનુષ્યોનો નાશ થયો હતો. એજ પ્લેગનો ચેપ આ દેશમાં પણ દાખલ થઇ ૧૩૪૫ થી ૧૩૬૯ સુધી ચાલ્યો હતો.

ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં એટલે ૧૪૩૮ માં તેમજ સોળમા સૈકાના ૧૫૭૪ થી ૧૫૯૫ સુધીના સમયમાં ફરીથી આ રોગની સ્વારી આવી હતી.

ઇ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં એટલે ૧૬૧૧ થી ૧૬૧૮ સુધી આ દરદનો સખ્ત ઉપદ્રવ ફાટી નિકળ્યો હતો. આ વખતે જહાંગીર બાદશાહનો રાજ્ય અમલ હતો.

આ પ્લેગના સંબંધમાં એક મુસલમાન લેખકે લખેલું છે કે:—

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં વાયુના સ્થંભ જેવી આકૃતિ વાળા કંઈકે પદાર્થ જોવામાં આવ્યો, અને ત્યારપછી કેટલાએક સમય સુધી એ સ્તંભ દરરોજ અડધો કલાક દેખાવ દેતો હતો. આ સ્તંભ દેખાયા પછી એજ દિશામાં સોળ દિવસ સુધી એક વિચિત્ર નક્ષત્રનો ઉદય થયો હતો. આ નક્ષત્ર તેજસ્વી હોવા છતાં તેની બે, ત્રણ ક્લાંબી પુંછડીઓમાં તેજ નહોતું. આ નક્ષત્ર દેખાયા પછી તરતજ પ્લેગનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો, અને પ્રથમ ઉદરો ઉપર અસર થઇ મનુષ્યોમાં લાગુ પડ્યો.

આ વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં આગ્રામાં સખ્ત પ્લેગ આલવાથી જહાંગીર બાદશાહ ત્યાંથી નીકળીને અમદાવાદમાં આવીને રહ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં પણ પ્લેગ શરૂ થવાથી બાદશાહે ક્રોધમાં લગાઇને અમદાવાદને “ખીમારીસ્તાન” એવું નામ આપ્યું.

વળી મી. એડવર્ડ્સેરી નામનો ઇંગ્લેજ મુસાફર “પૂર્વ હિન્દુસ્થાનની મુસાફરી” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:— સને ૧૬૧૮

ના મે માસમાં આ રોગે અમદાવાદની બેટ લીધી હતી, અને અમને પણ તેનો સ્વાદ મળ્યો હતો. અમારું આખું કુટુંબ આ રોગથી મરણ પામ્યું હતું. જે આ રોગથી મરતું હતું તેની છાતીમાં એક મોટો કાળો ડાઘ પડી જતો હતો, અને તેનું માંસ એટલું બધું ઉજ્જી થઈ જતું હતું કે તેના શરીર ઉપર હાથ પણ મુકી શકાતો નહોતો.

આ પછી ઈ. સ. ૧૭૦૪ થી સાત સુધી હિન્દુસ્થાનમાં મરકી આલ્યા પછી સને ૧૮૧૧-૧૨ માં અમદાવાદમાં ફરીથી મરકીએ દેખાવ દીધો હતો.

આ વખતની મરકીના સંબંધમાં લખતાં સર જેમ્સ કર્નાક જણાવે છે કે આ સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૨ માં ચાલેલી મરકીથી અમદાવાદની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ એટલે એક લાખ મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. શખને ઉપાડનાર કોઈ મળતું નહોતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ બાળવાની કાઠી પણ મળતી નહોતી; જેથી મકાનોનાં છાપરાં તોડીપાડીને મડદાં બાળવામાં આવતાં હતાં, અને આખરે અડધાં બળેલાં મડદાંને સાબરમતીમાં ફેંકી દેવામાં આવતાં હતાં. મડદાં ઉપાડવાનું તેમજ બાળવાનું કામ સ્ત્રીઓ પણ કરતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં કેદારનાથમાં અને ૧૮૩૬ માં બોધપુરના શબ્દમાં આ રોગ આલ્યો હતો.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રસંગે આ દેશમાં પ્લેગની પધરામણી થયા પછી છેવટની પધરામણી ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ચીન તરફથી આગમોટ. મારફતે મુંબાઈમાં થઈ હતી. અને ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે આખા

આર્યાવર્તમાં પગપેસારો કર્યો હતો. જે તદ્દન નાણુદ ન થતાં હજી સુધી પ્રસંગોપાત સ્થળે સ્થળે દેખાવ દીધાં કરે છે, અને અસંખ્ય મનુષ્યોને માઆપ વિનાના, બાઇ બાંકુ વિનાના, ઇષ્ટ મિત્ર વિનાના કિંવા સ્ત્રી પૂત્ર વિનાના કરી નાખે છે, છતાં જાણે આ દેશ ઊડવો ગમતોજ ન હોય ને તેમ વળી આ વર્ષે અધિક ઉત્સાહમાં આવી અનેક મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળવા માંડ્યું છે.

આ ઉપાધિથી આ દેશની વસ્તીની ફેટલી બધી પાયમાલી થવા પામી છે તે જાણવા સાફ ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૦ સુધીમાં તેના ભોગ થઇ પડેલાં મનુષ્યોની મરણ સંખ્યાના દર વર્ષના આંકડા આ નીચે આપવામાં આવે છે જે ઉપરથી ખાતરી થશે.

સને ૧૮૯૬ ના અક્ટોબરથી ડીસેમ્બર સુધી.	૧૧૭૦૪
„ ૧૮૯૭	૫૬૦૦૦
„ ૧૮૯૮	૧૧૮૦૦૦
„ ૧૮૯૯	૧૪૫૦૦૦
„ ૧૯૦૦	૯૩૦૦૦
„ ૧૯૦૧ (દેશી રાજ્યો સુદ્ધા.)	૨૮૭૦૨૭
„ ૧૯૦૨	૫૭૬૩૬૫
„ ૧૯૦૩	૮૮૩૦૭૬
„ ૧૯૦૪	૧૧૪૩૯૯૩
„ ૧૯૦૫	૫૦૬૯૧૪૦
„ ૧૯૦૬	૩૫૬૭૨૧
„ ૧૯૦૭	૧૩૧૫૮૯૨

„ ૧૯૦૮	૧૫૬૪૮૦
„ ૧૯૦૯	૧૭૮૮૦૮
„ ૧૯૧૦	૫૧૧૨૦૨
				<hr/>
				૬૮૮૨૪૦૮

આ પ્રમાણે મરડાથી થયેલાં જે મરણો નોંધાયાં છે, તે સિવાય બીજાં પણ કેટલાંએ મરણો આ રોગથી થયેલાં હોવાં નોંધાયે; પરંતુ તેનો કંઈપણ અડસટો નિકળી શકે તેમ નથી. કેમકે મરડાથી થયેલાં ઘણાંખરાં મરણો તેના સંખ્યાધિઓએ છુપાવ્યાં હશે. જેથી નોંધવામાં નહિ આવ્યાં હોય એમ માનવાને પણ કારણ છે. અને તેથી કુલ મરણોની સંખ્યા લગભગ પોણા કરોડ પણ થઈ હોય તેમ માનવાને પણ વાંધો નથી. વળી આ સંખ્યામાં સને ૧૯૧૧ થી આજ સુધીનાં મરણોની સંખ્યા હિમેરવામાં આવે તો એક કરોડ કરતાં પણ વધારે મનુષ્યોનું સત્યાનાથ આ બીમારીએ વાળ્યું છે એવી સહેજ ખાત્રી થયા સિવાય રહેજ નહિ.

પ્રકરણ બીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનું ભવિષ્ય સુચવનારાં ચિન્હો.

સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં જો કે પ્લેગ, દારૂજી દુષ્કાળ, ઘોર યુધ્ધો વિગેરે ઉપદ્રવો અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થઈ આવતા હોય એમ સમજાય છે, પરંતુ ખારીક દૃષ્ટિથી જોતાં તેમ નથી. કારણ કે આવી આક્રમકો ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થોડાક સમય અગાઉ કેટલાંએક ભવિષ્યસૂચક એટલે અગાઉથી ચેતવણી આપનારાં અરિષ્ટો ઉત્પન્ન, થાય છે કે જેઓ ઉત્પાતોના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

કુદરતે જે તે વસ્તુઓમાં સ્થાપન કરેલા સ્વભાવિક ધર્મને છોડીને તે તે વસ્તુઓ જ્યારે અકુદરતી ભાવને ખારણુ કરે છે ત્યારે તે ઉત્પાતના નામે ઓળખાય છે. આવા ઉત્પાતો અનેક છે, અને તે જે દેશમાં થાય છે ત્યાં દુષ્કાળ, મરકી, ઘોર યુધ્ધો વિગેરે ઉત્પન્ન થઈ દેશ, રાજ્ય કિંવા પ્રજાનો ક્ષય થાય છે.

દેવતાઓની પ્રતિમાઓ અકસ્માત્ હમવા કે રડવા લાગે, ભાગી જાય કે પડી જાય, તેમાંથી લોહી જેવા પ્રવાહીઓ નીકળવા લાગે, જળમાં વસનારાં પ્રાણીઓ સ્થળમાં અને સ્થળમાં વસનારાં પ્રાણીઓ જળમાં તેમજ વસ્તીના જીવો વનમાં અને વનના જીવો વસ્તીમાં આવીને વમવા લાગે, ગીધ, કાગડ, મોર, મેડક વિગેરે પ્રાણીઓ રાત્રિએ ભ્રમણ કરવા લાગે, સર્પાદિકને છોડી બીજા જીવો પોતાનાં બચ્ચાંઓનું ભક્ષણ કરે, અન્ય જાતિના પશુ નરો અન્ય જાતિની

માદાઓ સાથે મૈથુન કરવા લાગે, ધર્મનો લોપ થઈ સન્માન નાંદ
 કરવા લાયક દુરાચારી કિંવા પાખંડીઓનો સત્કાર અને શીલ સંપન્ન
 સાધુ પુરોહીની અવગણના થવા લાગે, વૃક્ષોમાં પત્રોની જગ્યાએ ફુલો
 કિંવા ફળો, ફળોની જગ્યાએ પત્રો વિગેરે અવ્યવસ્થા થતી દૃષ્ટિએ
 આવે, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે પ્રવર્તતી રતુઓ
 અનિયમિત થઈ જાય અને તેથી અનાવૃષ્ટિ કિંવા અતિવૃષ્ટિ થવા
 લાગે, યોગ્ય સમયે પ્રચંડ ટાઢ, તાપ કિંવા વર્ષાદ પડવા લાગે,
 વર્ષાનો ધણોખરો ભાગ મેઘાડંબર છવાએલો રહે, યોગ્ય સમયે જોઈતી
 ટાઢ, તાપ કિંવા વર્ષાદ ન પડતાં ન જોઈએ ત્યારે પડવા લાગે અને
 તેથી ભૂતળ ઉપરની હવામાં વિષમપણું થવા લાગે, વૃક્ષો અકાળમાં
 ફળવા લાગે. ચોમાસાની રતુ છોડીને બીજા સમયમાં મેઘ ધનુષ્યો
 દેખાવા લાગે અને તે સૂર્યના સન્મુખ ન હોય, અકસ્માત્ વૃક્ષો તૂટી
 પડવા લાગે, પશુ, પક્ષીઓ પોતપોતાનાં બાળકોને ત્યજી દેવા લાગે,
 જળના બદલે ધૂળ, રક્ત, પાષાણ, સિંધવ વગેરે અસ્વભાવિક વસ્તુ-
 ઓની વૃષ્ટિ થાય, વારંવાર ધરતીકંપો થાય, ઉપરાજાપરી ચંદ્ર સૂર્યનાં
 ગ્રહણ થાય, ધૂમકેતુઓ-પુંછડીઓ તારાઓ ઉદય થાય, વારંવાર વી-
 જળીઓ પડે, ઉલ્કાપાત થાય, અંધકાર થાય, તારાઓ તુટી પડવા
 લાગે, દીશાઓ જાણે સંગમતી હોય ને તેવી દૃષ્ટિએ પડે, વાયુ તીક્ષ્ણ-
 ભયંકર શબ્દયુક્ત વાય, ગ્રહોમાં યુદ્ધ થાય, ખેતીવાડીના પાકો બગડી
 જાય, તીડ, કીડા, કાતરા, સાપ, જાંદરો વિગેરે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ
 અકસ્માત્ રીતે વધી જાય અને એવાજ બીજા આશ્ચર્યજનક બનાવો
 ઉપસ્થિત થાય તો તે ઉત્પાતો કહેવાય છે. અને મહામારી મરણી,
 ઘોર યુદ્ધ, પ્રજા ક્ષય, દારૂણ દુષ્કાળ કિંવા એવાજ બીજાં ઘોર

અરિષ્ટા નજીકમાં આવવાનાં ભવિષ્યસૂચક ચિન્હો એટલે આગળથી ચેતવણીઓ છે.

આવી જાતની ઉપાધિઓ ધણુંકરીને એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ પૈકીની જ્યારે એકાદ દર્શન દેછે, ત્યારે તે સ્વતંત્ર રીતે એકલોજ નહિ વિચરતાં બીજી આપત્તિઓને પણ પોતાની સાથેજ તેડી લાવે છે; અગર તો પોતાનો અમલ પૂર્ણ કરવાની પૂર્વેજ બીજી આશતને ચાર્જ સોંપે છે. ઉદાહરણ તરીકે મરકી જેવા એકાદ ઉપદ્રવે પ્રથમ દર્શન દીધા પછી થોડાજ સમયમાં દુષ્કાળ, કાલેરા, ત્રિદોષ વિગેરે મહા અનર્થકારક ઉપાધિઓ અનુક્રમે સ્થાન લેછે. અને આ રીતેજ સને ૧૮૯૬ માં મરકી શરૂ થયે તે પહેલાં બે, ત્રણ વર્ષ અગાઉ અતિ વૃષ્ટિ, હિન્દુ મુસલમાનનું પ્રચંડ હુલ્લડ વિગેરે ઉત્પાતો થયા હતા, તેમજ મરકી શરૂ થયા પછી નામદાર મહારાણીનું મરણ, છપ્પનીઆ જેવો દારૂણ દુષ્કાળ, કાલેરા, તીડ વિગેરે ઉત્પાતો ભોગવાઇ ચૂક્યા છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ચાલુ સાલની મરકી શરૂ થતા પહેલાં પણ ધોર યુદ્ધ, રૂઝ-ઓની અનિયમિતતા, અતિ વૃષ્ટિ વિગેરે ઉત્પાતોની આપદ ભોગવાઇ ચુકી છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો.

પ્લેગની ઉત્પત્તિનાં કારણો વિષે ધણાએક મતભેદ પડે છે, જેઓ પૈકી મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

જિંદરોમાં પ્લેગ લાગુ પડી પછી તે બીજાં પ્રાણીઓમાં કેવી રીતે ફેલાય છે? તે સંબંધિ શોધ જોળ માટે નીમાએલી મુંબાઈ સરકારની સલાહકારક કમિટિએ સને ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૬ સુધી ચલાવેલી શોધના પરીણામનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

(૧) મનુષ્યોમાં જે પ્લેગ ફેલાય છે, તે પ્લેગની સાથે ધણા ભાગે ગાંઠ હોય છે; અને મનુષ્યોની અંદર આ રોગ પ્લેગવાળા જિંદરોમાંથી સીધી રીતે આવે છે. જિંદરોમાં પ્લેગ આત્મા પછી એક પખવાડીએ મનુષ્યોમાં પ્લેગ શરૂ થાય છે. જિંદરો સિવાયના બીજા કાંઈ પણ પ્રાણી દ્વારા મનુષ્યોમાં પ્લેગ ફેલાયાનો કાંઈ પણ પુરાવો મળતો નથી.

(૨) જિંદરોમાં પ્લેગ શી રીતે ફેલાય છે તે વિષે એવું સાબિત થયું છે કે:—

(એ) જિંદરોના ચાંચડા પ્લેગવાળા જિંદરોનું લોહી ચુસીને તે લોહી બીજા જિંદરોમાં ફેલાવે છે. પ્લેગવાળા જિંદરોના લોહીમાં પ્લેગના જંતુઓ હોય છે, જે ચાંચડાની હોજરીમાં વૃદ્ધિ પામે છે;

અને પ્લેગવાળું લોહી શરીરમાં દાખલ થયા પછી ત્રણ અઠવાડીએ તે ચાંચડો પ્લેગના ચેપને બીજા જિંદગીમાં લેઈ જાય છે. વળી પ્લેગથી મુઝેલા જિંદગીને બીજા સારા જિંદગી કાપી ખાય છે, અને એમ પ્લેગથી મુઝેલા જિંદગીના શરીરમાં પ્લેગના પુષ્કળ જંતુઓ હોય છે, જે બીજા સારા જિંદગીને લાગુ પડે છે. જેથી આકુળ વ્યાકુળ થઈ તેવા જિંદગી હામ, હામ નાસલાગ કરતા મરણ પામે છે, અને ઘેરાઘેર પ્લેગનું ઝેર ફેલાવે છે.

(બી) જે પ્લેગ લાગુ પડેલા જિંદગીને તનદુરસ્ત જિંદગીથી અલગ પુરી રાખવામાં આવે તો પ્લેગ ફેલાવા પામતો નથી. રોગ ચાંચડો બીજા જિંદગીમાં જઈ શકતા નથી. રોગવાળા જિંદગીમાંવા ચાંચડો ફેલાવાને લીધેજ તનદુરસ્ત જિંદગીમાં આ રોગ ફેલાય છે, અને એ ચાંચડોના બળ પ્રમાણેજ પ્લેગ સખ્ત કે નરમ રૂપમાં ચાલુ થાય છે.

એટલા માટે કમીટી એવા મત ઉપર આવી છે કે સારા જિંદગીમાં પ્લેગનો ફેલાવો પ્રથમ પ્લેગ લાગુ પડેલા જિંદગીના ચાંચડોથીજ થાય છે.

(૨) મનુષ્યોમાં પ્લેગનો ફેલાવો એવી રીતે થાય છે કે:—

(એ) બ્યુબોનિક પ્લેગ એટલે ગાંઠવાળી મરકી સીધી રીતે એક મનુષ્યમાંથી બીજા મનુષ્યને લાગુ પડતી નથી. પ્લેગની હોસ્પિટાલોમાં પ્લેગના દરદીઓની સારવાર કરનારાઓને પ્લેગ લાગુ પડ્યાના બનાવો બન્યા નથી. પરંતુ—

(બી) મનુષ્યોમાં લાગુ પડતી ખરી મરકી હમેશાં જિંદગીમાં

લાગુ પડતી મરકી સાથે સંબંધ રાખે છે. જિંદગીમાં ફેલાતો આ રોગ જિંદગીના ચાંચડોની મોટી સંખ્યા ઉત્પન્ન કરે છે, અને જિંદગી મરવાથી આ ચાંચડો મનુષ્યોના શરીર ઉપર આવે છે.

(સી) જિંદગીના ચાંચડો ધણું દરીને જિંદગીની ગેર હાજરીમાંજ મનુષ્યોને કરડે છે.

(ડી) પ્લેગના જંતુઓવાળા જિંદગીના ચાંચડો પ્લેગવાળા ધરોમાંથી પકડી લીધા હોય કે નાશ કર્યો હોય, તો પ્લેગનો ફેલાવો ઓછો કરી શકાય.

(ઇ) જો કે દોર, ઘોડાં, કુતરાં અને મરધાઓને પ્લેગ થતો નથી, પરંતુ પ્લેગ લાગુ પડે તેવાં પ્રાણીઓ જેવાં કે વાંદરાં, માંકડાં, કુકરો વિગેરેને પ્લેગના ચેપવાળા સ્થળમાં રાખવામાં આવે તો તેઓને પ્લેગ લાગુ પડે છે. છતાં એવા સ્થળે પણ જો તેઓનું ચાંચડોથી રક્ષણ કરવામાં આવે તો તેઓ પ્લેગથી મુક્ત રહી શકે છે.

(એફ) મરકીના ફેલાવાની બીજી સંભવિત રીતોનો અનુભવ લેવાના વિચારથી કમીટીએ બીજા પણ સંખ્યાબંધ પ્રયોગો કરી બોધ્યા છે, અને તેથી માલમ પડ્યું છે કે:—

કુકર, વાંદરાં, જિંદગી વિગેરે પ્રાણીઓ કે જેઓને પ્લેગ લાગુ પડી શકે છે, તે જનતાં નિરોગી પ્રાણીઓને બીજાં મરકીવાળાં પ્રાણીઓ સાથે રાખવામાં આવે અને જો કે એ પ્લેગ વિનાનાં પ્રાણીઓ પ્લેગવાળાં પ્રાણીઓના મળથી અતિશય ખગડેલી જમીન ઉપરથી ખોતાનો ખોરાક લે, તોપણ જો તે જગ્યામાં ચાંચડો ન હોય તો એકની મરકી બીજાને લાગુ પડતી નથી.

કુકરો વિગેરે પ્લેગનો ભોગ થઇ પડવાને લાયક પ્રાણીઓને પ્લેગના ખોરાકથી લીધેલી જમીન ઉપરનો ખોરાક ખવડાવવામાં આવ્યો તોપણ તેઓને મરણી લાગુ પડી નહોતી.

પ્લેગવાળા દરદીના મળમાં પ્લેગના જંતુઓ હોય છે, અને તેથી પ્લેગવાળા દરદીનું બિછાતું વિગેરે પ્લેગના જંતુવાળા મળ, મૂત્રથી બગડેલું હોય છે, છતાં એ બિછાના ઉપર જેમને પ્લેગ જલદી લાગુ પડી શકે એવાં પ્રાણીઓને ખવડાવવાથી કે સુવાડવાથી પણ એ મળ, મૂત્ર ચેપી હોય એમ માલુમ પડેલું નથી.

એટલા માટે કમીશન એમ ધારે છે કે આ રોગનો ચેપ મનુષ્યોને એક બીજા મારફતે કિંવા પ્લેગ લાગુ પડેલા બીજા પ્રાણીના નપરાશમાં આવેલા ખોરાક, બિછાનાં કે મળ, મૂત્ર મારફતે લાગુ પડતો નથી. જો કે આ દરેકમાં જંતુઓતો હોય છે, પરંતુ તે બીજા મનુષ્યને ઉપદ્રવ કરી શકે તેવી બળવાન હાલતમાં હોતા નથી. અને તેથી આ રોગ પ્લેગ લાગુ પડેલા ઊંદરોના ચાંચડા મારફતેજ મનુષ્યોને લાગુ પડે છે.

(૪) પ્લેગના ફેલાવા માટે અનુકુળ રતુ કંઈ છે, તે વિષે કમીટી નીચેના અભિપ્રાય ઉપર આવી છે.

(એ) સામાન્ય સ્થિતિમાં મનુષ્યો, વાંદરાં, માંકડાં, કુકરો, ઊંદરો અને ચાંચડોના શરીરની બહાર વસીને પ્લેગનાં જંતુઓ વધારે વખત સુધી છૂટી શકે કે કેમ ? એ વિષે કમીટીને કંઈ પણ પુરાવો મળ્યો નથી.

(બી) પ્લેગની ખાસ રતુ કંઈ તેનો નિર્ણય થયો નથી, કેમ

કે મોટાં શહેરામાં પ્લેગ આખું વર્ષ કાયમ રહી શકે છે; અને ચોમાસાની રતુ સિવાય પણ મનુષ્યોમાં તથા હિંદોમાં તીવ્ર પ્લેગના કેસો બનતા જોવામાં આવે છે.

(સી) ગામડાઓમાં આવો બનાવ કવચિત અપવાદ તરીકે જ હોય છે, એટલે મોટાં શહેરોની માફક ત્યાં પણ પ્લેગ જાતુ રહી શકે છે એવો સંતોષકારક પુરાવો મળ્યો નથી,--ગામડાઓમાં દર વર્ષે પ્લેગનો ઉપદ્રવ થવાનું સંભવિત કારણ બહારથી આવેલો ચેપ જ હોય છે.

(ડી) એવો કંઈ પણ પુરાવો મળતો નથી કે હિંદો પોતાની મેળે જ દુરનાં સ્થળો સુધી જઈને પ્લેગનો ફેલાવો કરે છે. બહુ કરીને તેઓ તો નજીકના સ્થળોમાં જ ચેપ લઈ જાય છે. પરંતુ જે પ્લેગ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં આવેલો હોય છે તે બહુ કરીને મનુષ્યોનાં શરીર મારફતે જ આવેલો હોય છે. વળી વેપારની ચીજો મારફતે પણ હિંદો તથા ચાંચડો ઇમ્પોર્ટ થાય છે એટલે એક દેસથી બીજા દેશમાં જાય આવે છે.

મુંબઈ સરકારે નિમેલા કમીશનના આ અભિપ્રાયથી સમજાય છે કે પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલવાનું કારણ એક જાતના જંતુઓ છે, કે જે જંતુઓ પ્રથમ હિંદોને લાગુ પડે છે, અને તેઓના રક્તમાં, મળ, મૂત્ર અને કફમાં તેમજ તેઓને થતી ગાંઠોમાં પણ પ્રસરી જાય છે. આવા હિંદોમાં ચાંચડો ઘણા થાય છે, જેઓ આ હિંદોનું લોહી ચુસે છે, જેથી તે રૂધિર મારફત તેઓના શરીરમાં જંતુઓ દાખલ થઈ તેઓની હોજરીમાં વધે છે. પછી એ ચાંચડો મનુષ્યોને હંથ મારી તેઓમાં પ્લેગના જંતુઓ દાખલ કરે છે, અને એ રીતે

મનુષ્ય જાતિમાં પ્લેગ ફેલાય છે; જેથી એવા જિંદગીને જે હરકાષ્ટ રીતે ઓછા કરવામાં આવે તો પ્લેગનો ફેલાવો થતો અટકાવી શકાય એમ ધારી પ્લેગથી મુલેલા કિંવા પ્લેગ લાગુ પડેલા જિંદગીને પકડીને ખીજ દુરના સ્થળે ફેંકી દેવા, મારી નાંખવા કિંવા આળી મુકવા સેંકડો રૂપિયાના ભોગે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અને એ રીતે જિંદગીનો નાશ થવાથી તેઓના શરીર સાથે સંબંધ ધરાવતા ચાંચડોનો પણ નાશ થઈ તેઓની મારફતે પ્રસરતા પ્લેગના જંતુઓનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય એ માનવા યોગ્ય છે. પરંતુ એ જિંદગીને પણ લાગુ પડ્યા સિવાય હવા કિંવા ભૂપૃષ્ઠ પર સંચિત થઈ રહેલા તેમજ પ્રતિદીન નવિન ઉત્પન્ન થતા મૂળ જંતુઓનો નાશ થાય કે કેમ? એ વિચારવા જોગ છે. અને તેથી એમ જિંદગી અને ચાંચડોનો નાશ કરવા છતાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ બંધ થાય છે કે કેમ? તે વિષે કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીના હેલ્થ ઓફીસર ડૉક્ટર કેકે લાંબા સમય સુધી અનુભવ લેઈ હાલમાં એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે:—

એ વાત તો સારી પેઠે જણીતીજ છે કે મેડીકલ ખાતાના ઓફીસર સાહેબોની સલાહ પ્રમાણે લાંબો જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે સાહેબોએ જિંદગીને પ્લેગનો ચેપ એક સ્થળેથી ખીજ સ્થળે લેઈ જનારા માન્યા હતા. લગભગ વીસ વર્ષો સુધી આવી ભૂલ થયા પછી હાલમાં કેટલાએક મેડીકલ અમલદારો તરફથી શોધી કઢાયું છે કે પ્લેગના ફેલાવા સાથે જિંદગીને કંઈ પણ સંબંધ નથી. આ અમલદારો પૈકી એક તો કલકત્તા મ્યુનિસિપલ કાર્પોરેશનના હાલના હેલ્થ ઓફીસર ડૉક્ટર કેકે છે. કે જેઓ બીજાં કેટલાંએક કારણો સાથે નીચેનું મંજુર કારણ આપી જિંદગીનો નાશ કરવાની રીતનું ખંડન કરવાને મંજુર આમ્રહ કરે છે.

જો કે જિંદગીનો નાશ કરવાથી પ્લેગનો ફેલાવો થતો અટકાવી શકાય એમ મનાય છે. પરંતુ ઘણા ખરા જીવાઓમાં પ્લેગથી બનતા કેસો અને જિંદગીનો નાશ કરવાને માટે કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન એ બંને વચ્ચે કંઈ પણ સંબંધ રહ્યો નથી.

દાખલા તરીકે ચોથો વિભાગ કે જ્યાં જિંદગી પકડવાનું કામ ઘણાં વર્ષોથી થતું નથી, ત્યાં પ્લેગ મજબુત રીતે નબળો પડ્યો છે; ત્યારે પ્રથમ વિભાગ કે જ્યાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી અખંડ રીતે પ્રયત્ન જારી રાખી પચ્ચીસથી એંશીટક સુધી કુલ જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં આગળ પ્લેગથી થતાં મરણોની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૦૯ ની માફક ૧૯૧૨ માં પણ મોટાજ પ્રમાણમાં હતી. જો કે સને ૧૯૦૯ કરતાં આ વર્ષમાં એવડા જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. તેવીજ રીતે બીજા વિભાગમાં સને ૧૯૧૧ કરતાં ૧૯૧૨ માં ત્રણગણા જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો તો પણ ૧૯૧૧ કરતાં બારમાં મરણોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં ઘટી હતી.

આ ઉપરથી જિંદગી મારવાની રીતને ખંડન કરવાનો સવાલ મરપોરેશનની હેલ્થ કમિટી આગળ નિર્ણય થવાને માટે આવવાથી, કેટલોએક વાદવિવાદ આપ્યા પછી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે:-જિંદગી મારવાનું કામ તો હાલની માફક જો કે આગળ ઉપર પણ શરૂ રાખવું જોઈએ. પરંતુ આ ઘોટાળાનો વધારે ખાતરી લાયક રીતે નિર્ણય થવાને હેલ્થ ઓફીસરને વિનંતિ કરવી જોઈએ. કેમકે એ વાત તો સ્પષ્ટજ છે કે માત્ર કલકત્તાનાં મનુષ્યોના પ્રાણ રક્ષણની આવશ્યકતાનોજ આ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ આખા આર્યાવર્ત બધે આખી અર્વાતના હિતનો પ્રશ્ન છે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં પ્લેગ પ્રચંડ રીતે

ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં જિંદગીને મારવાને અઢળક રકમ ખર્ચાય છે. એવું માનીને કે તેઓ પ્લેગના જંતુઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લેઈ જવાનું કામ કરે છે. અને તેથી આવા સંભોગો વચ્ચે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે કામ કરવું તે બદલ સલાહ આપવાને ડૉક્ટર કેક શું નિર્ણય કરે છે તે જાણવાને કમિટી કુદરતી રીતેજ આતુર રહેશે.

માત્ર જિંદગી અને તેઓના શરીર ઉપર ઉત્પન્ન થતા ચાંચડોજ પ્લેગનો એપ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લેઈ જાય છે, અને તેથી તેઓનો નાશ કરવાથી એપ આગળ વધતો અટકે છે એવી માનીન-તામાં આ હકીકતથી મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી એવી શંકાને સ્થાન મળે છે કે ચાંચડોના સાધન સિવાય સીધી રીતે પણ કદાચ પ્લેગના જંતુઓ મનુષ્યોમાં દાખલ થઈ શકે. જિંદગીનાં શરીરો સિવાય હવા કે ભૂપૃષ્ઠ ઉપર પણ તેઓ લાંબો વખત જીવી શકે, અને પોતાની જાતેજ એટલે જિંદગી અને ચાંચડોના સાધન સિવાય બીજા કોઈ અન્ય સાધન મારફતે પણ તેઓ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જઈ શકતા હશે; કિંવા જેવી રીતે એકાદ સ્થળે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હોય, તેવાજ કારણોને લેઈ બીજા સ્થળે પણ કુદરતી રીતેજ ઉત્પન્ન થઈ શકતા હશે.

આ મતભેદમાં સત્ય શું રહેલું છે, તેનો નિર્ણય થવાને હજી ભવિષ્યમાં વિશેષ શોધખોળ કરવાને નામદાર સરકારને વિનંતિ કરી આજકાલના વિદ્વાન ડૉક્ટરોનો આ બાબતમાં શું અભિપ્રાય છે તે તપાસવાને આપણે જરાક દૃષ્ટિ કરીએ.

જાપાનના પ્રખ્યાત ડૉક્ટર કીટાસોટોએ શોધી કાઢ્યા મુજબ પ્લેગનું ખરું કારણ *Bacillus Pestis* બેસીલસ પેસ્ટીસ નામના એક જાતના જંતુઓ છે, જે વાત આજકાલના દરેક ડૉક્ટરો કબુલ

કરે છે. અને વળી એ વાત પણ કબુલજ કરે છે કે આવી જાતના જંતુઓ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ એક પ્રકારની ઝેરી હવા છે. જે સ્થળે અત્યંત મલીનતા, દુર્ગંધ, અને અંધાઈ રહી સૂર્યના પ્રકાશની તાણ પડે છે, તેવા સ્થળની હવા ઝેરી બની આ જાતના જંતુઓને જન્મ આપે છે, અને પછી તેઓ ઝડપમાં યોગરદમ પથરાઈ જાય છે. અને દુર્ગંધીવાળી અંધારી જગ્યાઓ જેવી કે ધરની મોળીઓ, ખાળ, ગટરો, પાણીચારાં, કાઢી ભરવાના ઓરડા, જાળિયો વિગેરે કે જ્યાં પુરતો તડકો આવી શકતો નથી, તેમજ હમેશાં બેજ કે ગંદકી કાચમ રહે છે, ત્યાં ભરાઈ રહી એકદમ વૃદ્ધિ પામે છે. પુરતા અજવાળાવાળી જગ્યા કે તડકામાં આ જંતુઓ ધ્રુવડની માફક જઈ શકતા નથી. પરંતુ ગંદકી અંધાઈ અને બેજનો આશ્રય કરીને રહે છે. આવી જગ્યાઓ ધરમાં ઘણા ભાગે ખુલ્લો ખોચરે હોય છે. અને તેથી જાંદરો, કાળ અને ખીસકોલીઓ જેવાં જાનવરો કે જેઓ ઘણા ભાગે ધરના ખુલ્લો ખોચરોમાં જ રહે છે, તેઓને એકદમ લાગુ પડે છે. આ જંતુઓ આંખથી દેખી શકાતા નથી. પરંતુ જાંદરો, કાળ, અને ખીસકોલીઓનું ગાંઠ નિકળીને જ્યાં અંધ મરવું એજ તેઓ ઉત્પન્ન થયાની ચેતવણી છે. આવી રીતે મુએલા જાંદરોને બીજા સાજા જાંદરો ફેલી ખાય છે, જેથી મુએલા જાંદરોના રૂધિર, માંસ વિગેરેમાં રહેલા જંતુઓ તેમના શરીરમાંથી દાખલ થવાથી તેઓને પણ પ્લેગ લાગુ પડી મરી જાય છે. વળી એ જાંદરોને બીજા જાંદરો ફેલી ખાય છે, અને તેથી તેઓને પણ પ્લેગ લાગુ પડવાથી આમતેમ નાસભાગ કરી આખરે મરી જાય છે. અને એ રીતે પ્લેગનો ચેપ યોગરદમ ફેલાય છે.

આ સિવાય નીચેનાં સાધનો પણ પ્લેગનો ફેલાવો થવામાં સહાયજૂત થાય છે.

(૧) ઊંદરોના શરીર ઉપર સ્વભાવિક રીતે જ ચાંચડોના વાસ વિશેષ હોય છે. આ ચાંચડો પ્લેગદુષિત ઊંદરોનું લોહી ચુસે છે, જેથી તેઓના શરીરમાં પ્લેગના જંતુઓ દાખલ થઈ તેઓની હોજરીમાં વધે છે. પછી જ્યારે આ ચાંચડો બીજા ઊંદરો કિંવા મનુષ્યોને દંશે છે ત્યારે તેઓના દંશદ્વારા પ્લેગના જંતુઓ બીજા પ્રાણીમાં પ્રવેશ થવાથી તેને પ્લેગ લાગુ પડે છે.

(૨) પ્લેગના જંતુઓ જો કે અજવાળા વખતે ધરની બહાર જઈ શકતા નથી, પરંતુ રાત્રિના સમયે બહારની બાજુ જમીનઉપર તેમજ હવામાં સંખ્યાબંધ રીતે પથરાઈ રહે છે, અને તેથી તેવા સમયે ત્યાં આગળ જે જે પ્રાણીઓ તેઓના સંબંધમાં આવે છે તેઓને તે લાગુ પડી જાય છે.

આ રીતે આ રોગ જેમ ઊંદરો, ખીસકાલીઓ વિગેરે પ્રાણીઓની મારફતે લાગુ પડે છે. તેવીજ રીતે કાંઈપણ બીજા પ્રાણીની સહાયતા વિના સ્વતંત્ર રીતે પણ લાગુ પડી શકે છે, પરંતુ એમ આપોઆપ પ્રસરનારા રોગનો પ્રચાર ધણાજ ધીમો અને અનિયમિત હોય છે. કારણકે પ્લેગના જંતુઓ હવા સાથે લાંબે સુધી ઉડી જઈ શકતા નથી.

પ્લેગના જંતુઓ ખીજ પ્રાણીના શરીરમાં દાખલ થવાનાં ઢાંચો.

ચાંચડોના દંશ સિવાય આરોગ્યાર સીધી રીતે લાગુ પડનારાં પ્લેગનાં જંતુઓ મુખ્યત્વે કરીને જે રસ્તે દાખલ થઈ શકે છે તે આ મુજબ છે—

(૧) પ્લેગના જંતુઓવાળા સ્થળની હવાનો શ્વાસ લેવાથી કિંવા પ્લેગનો દરદી શ્વાસ મૂકે, ખાંસી ખાય, છીંક કિંવા બરાડા ખાડે તેનાં જીંનાં રજકણો સારવાર કરનાર કિંવા જોવા આવનારના શ્વાસો શ્વાસમાં જાય તે મારફતે પણ જંતુઓ સારા મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ થાય છે. આવા પ્રકારનો ભય ઘણું કરીને ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાંના સોજા સાથેના પ્લેગમાં વિશેષ રહે છે.

(૨) હાથ, પગ કિંવા શરીરના કોઈપણ ભાગ ઉપર જખમ, ઉઝરડો કે કાપો પડેલો હોય, ચાંદી, ધા, કે ગડગડકું થયું હોય કિંવા આમડી સહેજ છોલાએલી હોય તો તે મારફતે પણ પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૩) પ્લેગના જંતુઓ હવામાં જંચે સુધી જડી નહિ થકનાં ઘણા ભાગે જમીન ઉપરજ પથરાઈ રહે છે, અને તેથી જોડા પહેર્યા સિવાય ઉઘાડા પગે હરવા દરવાથી પગનાં તળીયાં દ્વારા પણ પ્લેગના જંતુઓ લાગુ પડવાનો વિશેષ સંભવ છે.

(૪) પ્લેગના જંતુઓ ઘણા ભાગે મલિન ચીજો ઉપર વિશેષ રહે છે, અને તેથી કોહી ગએલો અગર ખગડી ગયેલો ખોરાક અગર ખાણી વાપરવાથી પણ તેઓ લાગુ પડે છે.

(૫) શરીરની બહારની ચામડી ઉપર જે પરસેવો નિકળવાનાં છિદ્રો છે, તેઓ જ્યારે ટાઢના લીધે અથવા તો લયની કંપારીને લીધે કંપીને પહોળાં થાય છે; ત્યારે તેઓ દ્વારા પણ જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે.

પ્રાચિન આયુર્વેદાચાર્યોનો અભિપ્રાય.

આજકાલના સુધરેલા મનાતા જમાનાની સુધરેલી શોધ જોળા મુજબ પ્લેગ ઉત્પન્ન થવામાં તેમજ પ્રસરવામાં જે કારણો પ્રમાણુ ભૂત મનાય છે, અગર તો તેમાં જે કંઈ મતભેદ ચાલે છે તેનું આવશ્યકીય વર્ણન આપવામાં આવ્યું. હવે પ્રાચિન મહર્ષિઓનો મત કે જે આજકાલના સુધરેલા જમાનાની શોધજોળ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓના અંતઃકરણમાં તો સ્થાન નહિ લેઈ શકે, પરંતુ પ્રાચિન શીલોસોફીના આસ્તિકોને કંઈક માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એમ ધારી તે વિષે પણ પ્રસંગને લેઈ કંઈક દિગ્દર્શન કરીએ.

આખાં આર્યાવર્ત ઉપરાંત યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનોએ પ્રમાણુભૂત માનેલા ચરક સંહિતા નામક પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથના પ્રણેતા મહર્ષિ ચરકાચાર્ય આખાં દરદોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જણાવે છે કે " પ્રણપરાધ " એટલે કુદરતી ધર્મો-કર્મો-નિયમોનો ત્યાગ કરી મનુષ્યો જ્યારે સ્વચ્છંદપણે અધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થઈ ઇશ્વરી કોપ બહારી લે છે, ત્યારે તેઓનાં એ દુષ્ટ કૃત્યોનાં ફળો સ્વરૂપે ભોગવવાને કુદરત તરફથી નિર્માણ થનારી આપદાઓના ભાવિ સૂચન-અગાઉથી ચેતવણી તરીકે કુદરત પોતાના નિયમોમાં અવ્યવસ્થા પેદા કરે છે, જેથી અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, ટાઢ, તાપ વિગેરેની અનિ-

અમિતતા કિંવા ખીજ ઉત્પાતો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, છતાં પણ મનુ-
ષ્યો જ્યારે પોતાનાં એવાં આચરણોને નથી છોડતાં ત્યારે એવા
ઉત્પાતો એટલે કુદરતી નિયમોની અવ્યવસ્થાને લીધે પવન, પૃથ્વી,
પાણી વિગેરે તત્ત્વોમાં વિષમપણું પેદા થઇ મરકી, કાલેરા, દુષ્કાળ
વિગેરે આપત્તિઓ તેઓને શિક્ષા દેઇ શુદ્ધ કરવાને માટે આવી
પ્રત્યક્ષ થાય છે. સુવર્ણ જ્યાંસુધી અશુદ્ધ હોય છે, ત્યાં સુધીજ તેને
અગ્નિ, તેજાળ વિગેરેના દાહની અને ધણુના પ્રહારની આપદા ભોગ-
વવી પડે છે, પરંતુ શુદ્ધ થયા પછી જેમ કંઇપણ ચાતના સહન
કરવી પડતી નથી, તેવીજ રીતે માનવ જાતિ પણ જ્યાંસુધી અધ-
ર્મચરણમાં પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધીજ આવી આફતોથી તે ઘેરાય છે,
પરંતુ નિર્મળ અંતઃકરણવાળી થયા પછી તેને કંઇપણ ઉપાધિ સ્પર્શ
કરી શકતી નથી. પ્રાચિન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો
સહેજ સમજાય છે કે રામચંદ્ર, નળ વિગેરેના રાજ્ય સમયમાં જ્યારે
રાજ-બ્રજ બન્ને પવિત્ર જીવન ગાળતાં હતાં, ત્યારે અકાળ મૃત્યુ,
દુષ્કાળ, ઘોર બ્યાધિ, દરીદ્રતા કે એવીજ ખીજ કાંઇ વિકટ વિપત્તિ
સ્વપ્ને પણ દર્શન દેતી નહોતી.

પુરાણોનો અભિપ્રાય.

વળી દેવી પુરાણમાં મહામારીનું એક સ્તોત્ર છે, જેનો સાર
એ પ્રમાણે છે કે:—

દેવી બોલ્યાં કે:—પૂર્વે જહાએ મને બોલાવીને કહ્યું કે:—હે
પૂત્રી ! મારૂં વચન સાંભળ અને તેનો આદર સાથે સ્વિકાર કર !
કલિયુગમાં રાજ-બ્રજ દુરાચારી થશે, માટે તું પૃથ્વી ઉપર જઈને

શીઘ્ર મૃત્યુ રૂપ થા ! પરાયું ધન હરણુ કરનારાઓ, સદા પર અી
લંપટ, દેવાલયો તેમજ આલણોનું ધન હરણુ કરવામાં તત્પર તેમજ
પરોપકારને તિલાંજલિ આપી હમેશાં સ્વાયંની ખાજી એલી રહેલા
એવા લોકોનો તું નિત્ય સંહાર કર ! આ પ્રમાણે જહાએ તેમજ
ખીજ દેવોએ આજ્ઞા કરવાથી હું પૃથ્વી ઉપર આવી અને ત્યાંના
લોકોને પાપી જોઈને હું ગામે ગામ વસુ છું, અને ત્યાંના પાપી
મનુષ્યોનો સંહાર કરીને પાછી જહા પાસે જઈ છું.

મને આવેલી જોઈને શુદ્ધિમાન તથા ધાર્મિક પુરૂષો વિચાર
કરીને ખરાબર ધર્મયુક્ત વ્યવહાર ચલાવે છે. જિંદગી મરણ પામવા
અને બિલાડાંનું નાશી જવું એ મારા આગમનનું સૂચન છે. માટે

ચિહ્નાલાયત્ર નશ્યન્તિ યત્ર નશ્યન્તિ મૂષિકાઃ ।

સ્થાનં તત્ર પરીત્યજ્ય સ્થાન શૂન્યં ચ કારયેત્ ॥

જ્યાં આગળ બિલાડાં નાશ પામે છે કિંવા લાગી જાય છે,
અને જિંદગી મરવા લાગે છે કિંવા આકુળવ્યાકુળ થઈને આમતેમ
નાસબામ કરતા દષ્ટિએ પડે છે તે સ્થાનક ત્યજી દેઈને શુદ્ધિમાન
પુરૂષે તત્કાલ પોતાના કુટુંબને લઈને જંગલમાં જવું, અને ત્યાં
ધાર્મિક આચરણ રાખવું. મહાદેવિની શાન્તિ કરવી, મહામંત્રનો જપ
કરવો, અને ઉત્તમ સ્તોત્રનો પાઠ કરવો તે એવી રીતે કે:—

ૐ નમો ભગવતિ મહામારિકે મૃત્યુરૂપિણિ સકુદુમ્બંમામવસ્વાહા ॥

(હે મૃત્યુરૂપિણિ ભગવતિ મહામારિકા, તને નમું છું. કુદુમ્બ
સહિત મારું રક્ષણ કરો—સ્વાહા.)

પતમાં જઈને જલાશયના કિનારે વીરાસનથી—એટલે બન્ને પગ
 ઢીંગણમાં બેવડા વાળા બેસીને બન્ને હાથ ઉઠા કરી તથા મહોં નીચું
 રાખીને આ મંત્રનો હજારો વાર જપ કરવો, તથા ત્યાં ધાતુ, પાષાણ
 કે વા માટીની બનાવેલી દેવીની પ્રતિમા સ્થાપીને તથા ધૂપ, દીપ વિગેરે
 ઉપહાર વડે વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી હવન કરવું. જુદાં જુદાં
 અનેક અન્ન સાથે હળદર મેળવીને તેનાથી તેમજ બેરનાં લાકડાંના
 સમિધ વડે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પત્ની, પૂત્ર તથા નોકર ચાકર
 વિગેરે સધળાં મનુષ્યોએ સાથે બેસીને નિત્ય હોમ કરવો, અને હોમ
 થઈ રહ્યા પછી જીતેન્દ્રિય બનીને એકાગ્ર મને નીચેનું સ્તોત્ર બાણવું.

નમો દેવિ મહાદેવિ સર્વ શોકં વશં કરી ।
 સર્વદા સર્વતો મહ્યં કૃપાં કુરુ કૃપામયિ ॥
 મેરૌ કૈલાસ શિખરે હેમાદ્રૌ ગન્ધમાદને ।
 નિત્ય પ્રિય કૃતા વાસે મદ્ય માંસ બાલિ પ્રિયે ।
 મહાસૈન્ય સમાયુક્તે સર્વ પ્રાણિ વિર્હિસકે ।
 સર્વાભિચારિકે દેવિ સર્વત્વં રક્ષ સર્વદા ॥
 યત્ર કુત્ર સ્થલે વાપિ યાસ્મિન્કાસ્મિન્યદા તદા
 રક્ષમાં રક્ષમાં દેવિ સપુત્ર પશુ મૃત્યુકમ્ ॥
 મંગલાં મંગલં દેહિ મહામંગલદાયિની ।
 લોકાનામભયે સર્વ મંગલે મંગલ પ્રિયે ॥

અર્થ—સર્વ શોકને વશ કરનારી હે મહાદેવી તને નમું છું; હે

કૃપામયી, સર્વ રીતે સર્વદા મારા ઉપર કૃપા કર; નિત્ય મેરૂં, કૈલાસ, હેમાદ્રિ તથા ગંધમાદન જેવા પર્વત ઉપર જેનો પ્રિય વાસ છે, તથા મદ્ય માંસનું ખલી જેને પ્રિય છે, જે મદ્ય સંન્યવાળી છે, તથા સર્વ પ્રાણીની હિંસા કરનારી છે, એવી હે દેવી ! તું સર્વદા સર્વનું રક્ષણ કર. કોષપણ રથળમાં ગમે તેમ મારું, મારા પુત્ર, પશુ તથા ચાકરો સહિત રક્ષણ કર. હે મદ્ય મંગલદાયિની દેવી ! હે મંગલ પ્રિયે ! લોકોને અભયરૂપ તથા સર્વમાં મંગલ દેવી ! તું મારું મંગલ કર.

એવી રીતે ભક્તિ ભાવથી મહાદેવીની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને તથા તે દેવીનું મનથી સ્મરણ કરીને પોતાના સંબંધિઓની સાથે ભોજન કરવું. ત્યારે ગામમાં સર્વત્ર શાન્તિ થાય ત્યારે કાક શાન્તિ કરીને ઘેર જવાને તૈયાર થવું. સાંઈ મુહૂર્ત તથા નક્ષત્ર જાંઘને ધરને શણગારીને ખાદ્યણા અને ખંધુઓને સાથે લેખને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રથમ શાન્તિ પાઠ વડે વિષ્ણુ પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તેમને દક્ષિણા આપવી, અને ખાદ્યણાને ભોજન કરાવવું અને દેવીની પ્રાર્થના કરવી કે:—

ગચ્છ ગચ્છ મહાદેવિ સ્વસ્થાનં મંગલં કુરુ ॥

હે મહાદેવી, તમારે ઘેર પધારે અને કલ્યાણ કરે.

આમ કહી દેવીની પ્રતિમાનું વિસર્જન કરી પોતાને ઘેર જવું.

આ વિધિથી મારિકા (મદ્યમારી)ની શાન્તિ થાય છે. એમાં સંદેહ નથી.

એ પ્રમાણે દેવીએ દેવોને કહેલું પોતાનું આત્મ સંભવ મહાત્મ્ય છે. તેનો કેવળ જે પાઠ કરે છે તેનું પણ કલ્યાણ થાય છે.

આ સ્તોત્રમાંથી એ સાર નીકળે છે કે બ્રહ્માએ દેવીને બોલાવીને પૃથ્વી ઉપરના પાપી લોકોને શિક્ષા કરવાને માટે મોકલી. તે દેવીએ મહામારીના રૂપમાં સંહાર કરવા માંડ્યો. જેઓ બુદ્ધિમાન તથા પુણ્યશાલો હતા તેઓ વૈદ્યક, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેનો વિચાર કરી ને ચેતીને ચાલવા લાગ્યા; અને ઉંદરો પડતા હોય તે સ્થાન છોડીને જંગલમાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં જઈને આ મહામારિકા દેવીનો સ્તુતિ પાઠ. હોમ, હવન વિગેરે કરવા લાગ્યા. હોમમાં સુગંધિ દ્રવ્યો તથા સમિધિઓ વિગેરે સ્ત્રી, પુત્ર તથા આકરોને સાથે રાખીને હોમવાં, કેમકે તેઓ સહુ અગડેલી હવામાંથી આવેલાં હોય છે. સ્તોત્રમાં દેવીને મહા સૈન્યવાળી કહી છે, તેનો અર્થ એવો લાગે છે કે આ રોગની સાથે જંતુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોય તે સર્વત્ર ફેલાય છે. વળી દેવીને મઘ માંસની પ્રીતિવાળી, ઠરાયી છે તેનો ભાવાર્થ ખુલ્લોજ છે કે મઘ, માંસ વિગેરે રાખવાનાં સ્થળોની દુર્ગંધિમાળ આવાં જંતુઓની પ્રાથમિક જાતપત્તિ થાય છે. વળી આ રોગને મહામારી નામની સંહાર માર્ગની દેવીની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને તેની શાન્તિ માટે ધાર્મિક આચરણ રાખવાનું કહ્યું છે તે ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે જ્યારે લોકોનું પાપ વધે છે ત્યારેજ ઇશ્વરી ક્રોધના લીધે આવા રોગો ફાટી નીકળે છે. અને તેથી તેઓની શાન્તિ ઔષધાદિ ચિકિત્સાવડે જોઈએ તેવી થતી નથી. પરંતુ જ્યારે લોકો ધર્માચરણને બ્રહ્મ કરે છે અગરતો તેઓના પાપાનુસાર શિક્ષા પૂર્ણ થાય છે ત્યારેજ શાન્ત થાય છે.

આવાં દરદો થવામાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય.

અથર્વવેદ એ આર્ય વૈદ્યકનો મૂળ ગ્રંથ છે. આયુર્વેદ એ

અર્થ વેદનોજ ઉપવેદ છે. લોકોમાં અનેક મત હોય છતાં એક મત થવાને શું કરવું ? પાપ ક્ષય કેવી રીતે થાય ? ખેતીને ઉપ-યોગી શું હોઈ શકે ? અચિકિત્સક રોગો ઉપર શું ઉપાયો ચોજવા ? દરેક વ્યાધિ ઉપર કીયા કીયા ઇલાજો છે ? જ્વર, શસ્ત્રઘાત, રૂધિર પ્રવાહ, વાત, પિત્ત, હ્રદય રોગ, રાજ્યક્ષમા, જળોદર, વિષ, ગંડમાળા વિગેરે દરદો માટે શું ઇલાજો લેવા ઇત્યાદિ ઘણી બાબતોનો સમા-વેશ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યાધિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંબંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વ્યાધિઓ બે પ્રકારની હોય છે. આહાર વિહારાદિકના કુયોગના લીધે થનારી, તેમજ પૂર્વ જન્મ ના કિંવા આ જન્મના પાપને લેખને ઉપસ્થિત થનારી, અને તેથી વૈદ્યક શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરીને ઉપાય ચોજના કરતાં જો રોગોનું સમન થતું નથી, તેવા રોગો પુણ્યભેષજ એટલે ધાર્મિક કૃત્યોથી શાન્ત થાય છે.

વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરવા લાયક પાપોમાં માનસિક તેમજ શારી-રિક બધા પાપોનો સમાવેશ થઈ શકે, અને એટલું તો ખરું છે કે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ તેના મૂળ બીજ સિવાય આ વિશ્વમાં જેમ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તેવીજ રીતે અકેક વ્યક્તિના કે સમ-ષ્ટિના પાપ વિના કોઈ પણ દુઃખની પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, અને એટલા માટેજ ચરકાચાર્યે આવા વ્યાધિઓને “અપરાધ” એટલે શુદ્ધિ પૂર્વક જાણી બુઝીને કુદરત વિરૂદ્ધ કરેલો અપરાધ એવું નામ આપેલું છે તે બ્યાજબીજ છે.

વળી અર્થ વેદમાં દૃશ્ય અને અદૃશ્ય અનેક આકારના અને વર્ણના જંતુઓનું પણ વર્ણન છે. આંતરડાના કૃમિ, મગજના કૃમિ,

શરીરની બહાર થનારા કૃમિ, અન્ન પાણી ખારફતે, વળુના મુખવાટે
 અંદર પેસીને રોગ ઉત્પન્ન કરનારા કૃમિ વિગેરેનું પણ તેમાં વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે. વિષ પૂર્ણ નાના તરેહના જંતુઓનું વર્ણન
 કર્યા પછી એવા જંતુઓ સૂર્ય કિરણોથી નાશ થાય છે એવાત
 પણ અથર્વ વેદમાં જણાવેલી છે. આખા વિશ્વમાં પ્રથમ પ્રકાશમાન
 એવા સૂર્ય નારાયણના કિરણો હવામાંના સમસ્ત દૃશ્ય કિંવા અદૃ-
 શ્ય કૃમિઓનો નાશ કરે છે, એવું અથર્વવેદમાં કહેલું છે. આવા
 જંતુઓ શોષી કાઢવામાં કણ્વ, અન્નિ જમદગ્નિ વિગેરેનાં નામોના
 ઊલ્લેખો છે. અને તેથી તેઓને આ વિશ્વના આદ્ય જંતુ શાસ્ત્રો
 ગણી શકાય.

એકંદર સાર અને વ્યાધિ વિચાર.

પ્લેગની ઉત્પત્તિ વિષે જો કે આમ મત ભેદ પડે છે, તો પણ
 એટલું તો નક્કીજ છે કે જ્યારે ઇશ્વરી ક્રોધ થાય છે કિંવા કુદરત
 ઊલટી રીતે વળે છે ત્યારેજ આ રોગનો પગ પેસારો થવા માંડે છે;
 અને તેથીજ આ રોગ શરૂ થતા અગાઉ દેશમાં એકાએક ધરતી
 કંપ થાય છે, દુષ્કાળ પડે છે, અતિ વૃષ્ટિ થાય છે, ઓચિંતી રેલ
 આવે છે, તીડો પડી કાળો ફેર વર્તાવે છે, અથવા તો એવોજ બીજો
 કોઈ ઉત્પાત શરૂ થયા પછી ધણા ભાગે ચોમાસાની મોસમમાં આ
 રોગ પ્રથમ છુપાતો છુપાતો આવી પગ પેસારો કરે છે, અને ડંડી
 મોસમમાં મનુષ્યો તેમજ બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર એકદમ તુટી પડે છે.

એ પણ હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધજ થયેલું છે કે આ રોગ
 ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ ગમે તે હોય, પરંતુ એક જાતના જંતુઓ

વડેજ તેનો ફેલાવો થાય છે. આ જંતુઓ મલિનતા, દુર્ગંધ અને અધારાવાળી જગ્યાને વિશેષ પસંદ કરે છે, અને તેઓ ઉદરો, કે તેમનાશરીર ઉપરના ચાંચડો મારફતે કિંવા સ્વતંત્ર રીતે ચોગરદમ પ્રસરે છે.

વળી જેમ અનાજના દાણા કસ વગરની નહારી જમીનમાં ઊગી-નિકળતા નથી, તેમ પ્લેગના જંતુઓ પણ નળજા બાધાવાળા મનુષ્યોમાં ઉછરી શકતા નથી, કેમકે તેમને પોપણ મળે એવું લોહી કે ખોરાક એવાં મનુષ્યોમાંથી મળી શકતો નથી, અને તેથીજ પચાશ વર્ષથી ઉપરની હિમ્મરવાળાં કિંવા રોગિષ્ટ અને માંદાં મનુષ્યોને પ્લેગ કવચિતજ લાગુ પડે છે. પરંતુ યુવાન, તનદુરસ્ત અને બળવાન મનુષ્યોને વિશેષ લાગુ પડતો જોવામાં આવે છે. વળી મલિનતામાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે, જેથી મલિન રહેનારાં કિંવા મલિન મકાનોમાં વસનારાં મનુષ્યોને પણ તે વિશેષ લાગુ પડે છે.

જ્યાં પ્લેગ આલતો નહિ હોય એવા ગામમાં બહાર ગામથી પ્લેગનો દરદી આવીને વસે છે, તો પ્રથમ ત્રણ ચાર અઠવાડીયાં સુધી તેની આજુ બાજુમાં નહિ સમગ્ર તવા પ્લેગના છુટા છવાયા નરમ કસો થયાં કરે છે, અને પછી ધીમે ધીમે પ્લેગ વધતો જાય છે. પરંતુ આવા સમયમાં જો સખ્ત ઠંડી અગર ચોમાસાની રૂઠ આવી પહોંચે છે તો એકદમ લયંકર રીતે પ્લેગ ફાટી નિકળે છે.

જો કે પ્લેગના જંતુઓ અજવાળામાં અને તાપમાં જીવી શકતા નથી એમ માનવામાં આવે છે, તો પણ ઇજીપ્ત અને કરાંચીમાં ભરે ઊનાળે પણ મરકી આલવાનું પ્લેગ કમીશનરના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાઇ આવે છે, અને તેથી એમ માનવાને કારણ મળ્યું છે.

જે જે પ્લેગના જંતુઓ ગરમીમાં લાંબા સમય સુધી જીવી શકતા નથી, તોપણ શરદીવાળાં રતુમાં પ્લેગના જંતુઓનો અસંખ્ય વધારો થયો હોય તો એકદમ તે બધાંનો નાશ થઈ જતો નથી. અને તેથી જ્યારે પ્લેગના જંતુઓ અત્યંત મોટી સંખ્યામાં વધી પડે છે ત્યારે ભર ઉનાળે કિંવા ખુફી હવામાં પણ પ્લેગ ફાટી નિકળે છે. જે જે ગરમ રતુમાં ક્રમે ક્રમે તેઓનો નાશ તો થાય છે જ પરંતુ એવા સમયમાં જે અકસ્માત વાદળાં, માવડુ કિંવા ભારે વર્ષાદ થાય છે, તો પછી ગરમ હવાએ જેટલાં જંતુઓનો નાશ કર્યો હોય તે કરતાં દશ, વીસ ગણાં જંતુઓનો વધારો થઈ જાય છે. આ જ કારણને લેઈને એકાદ ગામમાં દાખલ થયેલી મરકાને જે પ્રતિકુળ સાધનો એટલે જંતુઓની વૃદ્ધિની વિરુદ્ધના સંલોગો મળે તો તે થોડાંજ અઠવાડી-આમાં બંધ પડી જાય છે. પરંતુ જે ગલીચી, ભેજ, અંધારી જગ્યા, ટાઢ, શરદી, વર્ષાદ કિંવા વાદળાંવાળી હવા વિગેરે અનુકુળ સાધનો મળે તો એકાદ રતુમાં ધીમી અને બીજામાં સખ્ત રીતે એમ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ત્રાસ વર્તાવ્યા કરે છે. અને તે સ્થાનનાં મનુષ્યોનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યા સિવાય બંધ પડતી નથી. પ્લેગના રોગમાં વળી એક એવી વિચિત્રતા તથા લયંકરતા રહેલી છે કે, કાંતો દરદી ધન્યરૂપાથી બચી જાય છે, પરંતુ તેની સારવાર કરનાર અજાણ્ય રીતે મરણ પામે છે. અથવા તો દરદી અને સારવાર કરનાર એ બન્ને ઉગરી જાય છે, પરંતુ તેને જોવા આવનારાં તેનાં સગાંબહાલાં અગર તો બાઇબંધ દોસ્તદારો કે જેઓ રહેજ ઉભા રહીને કિંવા ડોકીયું કરીને ઘેર જતા રહે છે, તેઓ પ્લેગને ગાંઠ બાંધી ઘેર લેતા જાય છે, અર્થાત્ પ્લેગના ભોગ થઈ પડે છે. વળી આ દરદમાં

ભાવકરતા એ છે કે, એ રોગ લાગુ પડતાંજ દરદીના હાંબ નરમ પડી જાય છે, અને રહેજ તાવ આવતાની સાથેજ તેના મન ઉપર પ્લેગની એવી સંચોટ અસર થાય છે કે ૦૧ કલાકમાં તેને ગાંઠ નીકળી આવે છે, અને જાણે તે મરતો હોય કિંવા મરીજ ગયો હોય એમ ગભરાઇને બેઠાકળા બની બેભાન બની જાય છે. તેનાથી હાલી ચાલી કે કંઈપણ બોલી શકાતું નથી. અને બિચારો વિચાર, તંદ્રા અને ગાંઠની પીડામાં ગભરાએલો શબવત્ થઇ જાય છે. સવારમાં રહેજ-સાંજ જાંઘમાં, બગલમાં કે ગરદન ઉપર દુખાવો થાય છે, પછી એકદમ ટાઢ વાઇ તાવ ચડી આવે છે જેની દવા દારૂની ધમાલમાં અને નાસભાગમાં બપોરસુધીનો વખત જતો રહે છે. અને સાંજે તાવની ગરમી વધી જઇને દરદીને મુઝારો થઈ જાય છે, અને રાતના દશ, બાર કિંવા ત્રણ, ચાર વાગતાં દેહ ત્યાગ કરી દે છે, એટલે ચોવીશ, છત્રીશ કે અડતાલીશ કલાકમાં સૃષ્ટિમાં હતો નહતો થઇ જાય છે.

ફેટલીએકવાર સખ્ત પ્લેગથી હવા એટલી બધી ઝેરી અને ગ્રેપી થઇ જાય છે કે તેના ઉપદ્રવથી મરનાર મનુષ્યના શરીર ઉપર કાળા ચક્ષમાં કિંવા ચામડાં પડી જાય છે. મુંબાઇમાં આ Black Plague બ્લેક પ્લેમ એટલે કાળા મરડીનું છેલ્લું સ્વરૂપ પણ જણાઇ આવ્યું છે.

જો કે ચોખ્ખી અને ખુલ્લી હવામાં રાખેલા પ્લેગથી પીડાતા દરદીઓની માવજત કરનારાઓને મરડી લાગુ પડતી નથી, પરંતુ બધીઆર હવા કિંવા દુર્ગંધિવાળા મકાનમાં રહેલા પ્લેગના દરદીની સારવાર કરવાથી સેંકડે ૭૫ ટકા જેટલા આસામીઓને મરડી લાગુ

પડે છે—છતાં ફેટલીએક વખતે એવું પણ બને છે કે શહેર બહાર રહેવા ગયેલા લોકોના ખેતરોમાં, ખુંપડાંમાં, ખંજલાઓમાં અગર તો બીજા કાંઈ એવાજ સ્વચ્છ અને ખુલા સ્થળોમાં પણ મરકીના કેસો થાય છે—આમ થવાનું કારણ બારીકતાથી તપાસતાં એવું જણાઈ આવ્યું છે કે, મરકીવાળા ભાગમાંથી લેઈ આવેલા સરસામાન, ખોરાક, કે એરીજ બીજા કાંઈ ચીજ મારફતે મરકીના જંતુઓ ત્યાં આવીને વસેલા હોવાથીજ ત્યાં કેસો થાય છે. અથવા તો બહાર નિકળવા છતાં પણ લોકો પ્લેગવાળા સ્થળમાં જવા આવવાનું શરૂ રાખે છે, કિંવા બહાર નિકળીને પ્લેગવાળા સ્થળથી એટલા બધા નજીક વસેલા હોય છે કે, ત્યાં આગળ પ્લેગ દુષિત ઊંદરો ચાંચડો વિગેરે આવી શકે છે. ટુંકમાં ગમે તે રીતે પણ પ્લેગના જંતુઓ સાથે સંબંધ થાય છે તોજ ઊંદરો મરે છે કિંવા મનુષ્યોને પ્લેગ લાગુ પડે છે. આ સિવાય પ્લેગ ચાલવાનું બીજું કાંઈપણ કારણ હોતું નથી.

પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થતાંજ શરીરનું લોહી બગડે છે અર્થાત્ વિષમય થાય છે. પછી જો તે જંતુઓ રસઝંથીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં એકઠા થાય તો તેના લીધે ગાંઠો સુજે છે, ફેફસાં ઉપર વિશેષ અસર કરે છે તો ફેફસાંમાં અનેક વેળા દાહ થાય છે. બધા શરીરમાં રમી વળે છે તો આંતરડાંમાં તથા અંત્રાવરણને લગતી ગાંઠોમાં દાહ થાય છે. તોપણ ધણા ભાગે બમલ, ગરદન તથા જાંઘ એ સ્થળોમાંના કાંઈપણ સ્થળની રસઝંથીનો દાહ તથા સોજો થવો અને પ્લેગના સર્વ જંતુઓ ત્યાં એકઠા થવા એજ ક્રિયા થાય છે.

પ્રકરણ ચોથું.

પ્લેગની જાતો.

ડૉક્ટર ડાઇસન અને ફલવર્થે મુંબાઇના પ્લેગના રિપોર્ટમાં પ્લેગની ચાર જાતો મુખ્ય ગણેલી છે અને તે નીચે મુજબ છે—

(૧) બ્યુબોનિક અથવા ગ્રંથી યુક્ત પ્લેગ—કે જેમાં કાખમાં, જાંઘમાં, ગળામાં કે એવા જ બીજા શરીરના સંધાવાળા ભાગોમાં આવેલી લીમ્ફેટીક ગ્લેન્ડ નામની થેલીઓ એટલે રસપિંડોમાં સોજો થઇ ગાંઠો નિકળી આવે છે તે.

(૨) સેપ્ટીસીમીક અથવા સાર્વજનિક પ્લેગ—કે જેમાં માંઠ હોતી નથી, પરંતુ આખા શરીરનું લોહી બગડી જાય છે અને તાવ ધણો સખ્ત હોય છે. આ જાતનો પ્લેગ અત્યંત ઝેરી છે, અને તે જેને થાય છે તેમાંથી કાઇકજ બચવા પામે છે.

(૩) ન્યુમોનિક અથવા ફૂફુંફૂસ દાહ્યુક્ત પ્લેગ—જેમાં ન્યુમોનિયા એટલે ત્રિદોષની માફક ફેફસાંના પડનો સોજો થઇ શ્વાસ, આંસી, સન્નિપાત વિગેરે ચિન્હો થાય છે તે.

(૪) ગેસ્ટ્રો-ઇન્ટેસ્ટાઇનલ પ્લેગ—જેમાં આંતરડામાં બિગાડ થઇ જાડા ઢિલટી થાય છે તે.

આ ચારેમાં બ્યુબોનિક પ્લેગ એટલે ગાંઠવાળી મરડાનો રાજ વિશેષ પ્રમાણમાં થતો જોવામાં આવે છે. અને પ્લેગના દર સો કે સોમાં ૮૦ થી ૯૦ દરદીઓ તેનાજ ભોગ થઇ પડેલા હોય છે.

આ સિવાય કેટલાએક ડોક્ટરો સેરીઅલ પ્લેગ નામની પ્લેગની પાંચમી જાત ગણે છે, જેમાં તંદ્રા એટલે બેશુદ્ધિ તથા ઔનફીવર એટલે મગજની વિકૃતિથી આવતા તાવના જેવા લક્ષણો હોય છે. પરંતુ ગાંઠ દેખાતી નથી.

વળી એક નરમ ચિન્હોવાળા પ્લેગ પણ થાય છે કે જેમાં થેલીઓ માત્ર વૃદ્ધિ પામવાથી ગાંઠ નિકળી આવે છે, પરંતુ ખીજાં કાંઈ પણ લય બરેલાં ચિન્હો કિંવા વખતે તાવ પણ હોતો નથી.

કેટલીએક વખતે ઉપલા બધી જાતના પ્લેગનાં લક્ષણો સેન-બેળ પણ હોય છે, અને તેથી અમુકજ જાતનો પ્લેગ છે એમ ખાસ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તોપણ બહુખરી વખતે એમ હોતું નથી, અને તેથી જુદી જુદી જાતના પ્લેગોમાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ હોય છે.

પ્લેગની જુદી જુદી જાતોનાં લક્ષણો.

બુધ્ધેનિક અથવા ગાંઠવાળા પ્લેગનાં લક્ષણો—આ જાતના પ્લેગની શરૂઆત એકદમ થાય છે, તાવ બહુજ ચડે છે, મોળ આવવી અથવા તો ઊલટી થવી, માથું દુઃખવું, ડોક, જાંઘ તથા બગલમાં રહી રહીને વેદના થવી, બહુ થાક લાગ્યો હોય તેવી રીતે શરીરનું શિથિલ થવું, બેશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી વિગેરે ચિન્હો થઈને જાંઘ, બગલ કે ડોક ઉપર ગાંઠનો સોજો દેખાય છે. બૂખ બિલકુલ લાગતી નથી, ચક્રર આવે છે, કાંઈ વાર એકાદ ઝાડો થઈ જાય છે અને દરેકના હાંભળ ગગડી જાય છે. પીઠ, માથું તથા હાથ, પગમાં બહુજ દુઃખે છે, નિંદ્રાનો નાશ થઈ તેના બદલે બેશુદ્ધિ વધે છે, દરેક બડબડચ લાગે છે, પરંતુ જીભ તોતડાય છે, આંખો લાલ

થાય છે અને કોઈ કોઈ કેસમાં સુજી પણ જાય છે. નાડી અતિશય
 જલદ ચાલે છે, તેમજ શ્વાસોશ્વાસ પણ એક મિનિટમાં ત્રીસથી
 ચાળીસ વખત ચાલવા લાગે છે. જીભ ઉપર છારી વળે છે. ફારી
 પડી જાય છે તેમજ તેમાં ચીરા પણ પડે છે. હાંત, નસકોરાં તથા
 હોઠ ઉપર પોપડી બાઝે છે. પ્રથમ મહોડું કળાશ પકડે છે, પરંતુ
 પછી જલદીથી નિસ્તેજ થઈ જાય છે. સોજવાળી જગ્યાએ ગાંઠ
 સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગે છે, અને તેમાં દરદ થાય છે, પરંતુ જાંગ
 ખગલ કે ડોઠ એ ત્રણે સ્થળે એવું સરખું દરદ હોય છે કે ગાંઠની
 જગ્યા તપાસ્યા સિવાય એ ત્રણમાંથી કયું જગ્યાએ ગાંઠ છે તે
 દરદી પોતે પણ સમજી શકતો નથી. ગાંઠવાળી જગ્યા લાલ રંગની
 થાય છે, સુજી આવે છે, અને તેથી દરદી તે જગ્યાએ હાથ પણ
 લગાડવા દેતો નથી. કોઈ કોઈવાર એકથી વધારે ગાંઠો પણ થાય
 છે. ગાંઠની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થાય છે, અને તેનો આકાર
 નારંગી જેવડો, દાડમ જેવડો બનવા તો તેથી પણ મોટો થાય છે
 અને તેમાં બહુ દરદ થાય છે. કેટલીએક ગાંઠો બહુ નાની હોવાથી
 સમજાતી નથી, પરંતુ બહુ લાગે સેંકડે પોણાસો દરદીઓમાં ગાંઠનું
 કદ મોટુંજ હોય છે. આ ગાંઠ બહુ જગ્યામાં બાપે છે, જે જગ્યામાં
 ગાંઠ થાય છે તો છાતી ઉપર સોજે આવે છે, અને તેથી શ્વાસ-
 નળી ઉપર પણ દાબ પડીને શ્વાસ અટક્યાનો જાય થાય છે. દરદીને
 બેથુદ્ધિને લીધે ગાંઠની વેદના જે કે ઓછી સમજાય છે, તો પણ
 ગાંઠ ઉપર દબાવું થતાં દરદીને દરદ થતું જણાય છે. આ પ્રકારના
 રોગમાં બહુકે રોગી બચતા નથી, પરંતુ જે કદી દરદી બચવાનો
 હોય તો ગાંઠમાં પડે થાય છે, અથવા ગાંઠ બેસવા લાગે છે, પરંતુ

એમ થવા છતાં પણ દરદીને સારો થવાને બધા દિવસ લાગે છે. આ પ્રકારના પ્લેગમાં શરીરની ઉષ્ણતા કદી કદી બીજે ત્રીજે દહાડે બહુ વધે છે, અને વળી બે, ચાર દિવસે કમી થાય છે, અને પાછી વધે છે, એવો ક્રમ ચાલુ રહે છે. કાંઈ કાંઈ વાર મૃત્યુ સમયે દરદીની ઉષ્ણતા ૧૦૮ ડીગ્રી સુધી કે તેથી પણ વિશેષ વધેલી દેખાય છે, અથવાંતો ૯૭ સુધી ઉતરી જાય છે. પેશાબનું પ્રમાણ છેક ઓછું થઈ જાય છે. કાંઈ વાર મુદ્દલ પેશાબ ઉતરતો નથી, છતાં જો ઉતરે તો તે વખતે કમરમાં દરદ થાય છે. તેમજ પેશાબનો રંગ કાળો હોય છે. આ જાતના પ્લેગમાં હૃદયની થેલી વૃદ્ધિ પામે છે, અને હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાનો સંભવ પેદા થાય છે. તેમજ પ્રથમ કંઈ પણ સૂચક ચિન્હ માલમ નહિ પડતાં હૃદયની ક્રિયા એકએક બંધ પણ પડે છે. કાંઈ વેળા ઝાડનો અટકાવ થાય છે, અથવાંતો ઝાડો થઈ જાય છે અને તેમાં લોહી પણ પડે છે, તેમજ પેટ ચઢી આવે છે. આ સ્થિતિ બધી ખરાબ મનાય છે. આ રોગના ઝેરની જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર પણ બધી ખરાબ અસર થાય છે. અને તેથી બડબડ, બેથુદ્ધિ અને ભ્રમ એ લક્ષણો વધે છે. કદી કદી મગજવિચાર શૂન્ય પણ બને છે, અને દરદીને કંઈપણ સુઝ પડતી નથી. મરણ વખતે દરદીને જ્ઞાન વાયુ થાય છે. અને તેથી પોતાના ઉપર બનેલા બનાવોનું તેને જ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખ પામે છે, પરંતુ આવી સ્થિતિ થોડીજ વાર રહે છે અને દરદી મરણ પામે છે. આ જાતના પ્લેગમાં તાવ ચડે છે, ઉતરે છે, તથા પરસેવો વળે છે અને પછી ગાંઠ થાય છે તેથી દરદીની આસપાસના મનુષ્યો તાવ ચડે ઉતરે છે, પરંતુ ગાંઠ નથી તેથી સાદો તાવ છે એમ માની ગણતમાં રહે

છે. આ પ્રકારના પ્લેગમાં કોઇ કોઇ વાર નાક વાટે, પેસાળ વાટે, અથવા ઝાડા વાટે લોહી પડે છે. વળી આ પ્રકારના પ્લેગનો દરદી બેથી પાંચ દિવસમાં મરણ પામે છે, અથવા જો એકદ અઠવાડીયું ટકી જાય તો પછી સારું થવાની આશા બંધાય છે. દરદીનું મરણ હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાથીજ થાય છે.

સેપ્ટીસીમીક અથવા સાર્વ દેહિક પ્લેગનાં લક્ષણો. આ જાતના પ્લેગનો શીઘ્ર અમલ થતો હોવાથી એકદમ તાવ ભરાય છે. દરદીની જીવન શક્તિ અતિશય હઠી જાય છે, દરદી કણુળી કણુળીને શ્વાસ લે છે, તેમજ કણુછયા સિવાય વિશેષ બોલી શકતો પણ નથી. દરદી જો કે તદન બેથુદ્ધ થાય છે, તોપણ કોઇ કોઇ વખતે તોફાન કરવા પણ લાગે છે. નાડી સ્થાનબ્રષ્ટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઇ કોઇવાર રોગીની ગુદા, નાક તેમજ મોઝાડામાંથી લોહી પડવા લાગે છે. તાવ ૧૦૬ ડીગ્રી કરતાં વધારે ચડે છે, કિંવા શરીરની ગરમી ૯૬ ડીગ્રી જેટલી નીચે પણ ઉતરી જાય છે, અને રોગી એકાએક મરણ પામે છે. આ રોગમાં આખા શરીરનું લોહી જપાટા-બંધ રીતે દુષિત થઇ જાય છે, તેથી દરદી ધણા લાગે ન બચતાં થોડાજ કલાકમાં મૃત્યુના મુખમાં જઇ પડે છે, અને તેથી સર્વે પ્રકારના પ્લેગોમાં આ પ્લેગ ધણોજ ખરાબ છે.

(૩) ન્યુમેનિક અથવા કુરંકુસ દાહ યુક્ત પ્લેગ. આ જાતના પ્લેગમાં પ્રથમ ટાંઠ વાઇને તાવનો આરંભ થાય છે, ચક્ર આવે છે, હાથ પગ તેમજ માથું બહુ દુઃખે છે, તાવ ધણો ચડે છે, શ્વાસ બહુ ત્રાસથી લેવાય છે, ખાંસી ધણી આવે છે, કફ પણ બહુ પડે છે, તાવ વચમાં નરમ પડે છે તોપણ તે છેક અનિયમિત રીતે આવે છે. દરદી બડબડાટ કરી મુકે છે, પરંતુ મરણ વખતે

આ બડબડાટ બંધ પડી જાય છે. આ જાતના પ્લેગનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે દરદી બહુજી શ્રમિત થઈ જાય છે, શાસ અપાટાબંધ ચાલે છે, થુંકમાં લોહી દેખાય છે, તેમજ થુંક અને કફ દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ પણ બહાર પડે છે. માટે આ જાતના દરદીનું થુંક તથા કફ જુદા વાસણમાં લેઈને તે વારંવાર ફેંકી દેવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં ગફલત થાય તો બીજાં મનુષ્યોને પણ આ રોગ લાગુ પડી એકદમ તે ઘરમાં પાંચ, સાત કેસો થવાનો ગ્રાસદાયક બનાવ બને છે. આ જાતના પ્લેગનો દરદી ત્રણ કે ચાર દિવસમાં મરણ પામે છે.

(૪) ગેસ્ટ્રો ઇન્ટેસ્ટાઇન પ્લેગ—આ જાતના પ્લેગમાં આંતરડાંમાં વિકાર થઈ ઝાડા, ઊલટી થાય છે અને દરદી મરણ પામે છે.

વળી આ હોબરી અને આંતરડાં ઉપર વિકાર કરનાર પ્લેગના બદલે સાદા પ્લેગને પણ ચોથી જાતનો પ્લેગ કેટલાએક ડોક્ટરો માને છે. જેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

સાદા પ્લેગ—પ્રથમ થોડા તાવ આવે છે, અને તે કમી જતી થયાં કરે છે. જીભ ઘાળી થાય છે, થોડા થાક લાગે છે, આંખો જરા લાલ થાય છે, તથા મહોં પણ લાલ બને છે, દરદી ગમે તેમ બદ્દે છે, જાંઘ, બગલ કિંવા ડોકની સંધિ એમાંની કોઈ પણ જગ્યામાં દરદ માલમ પડે છે, તથા ત્યાં ન્હાની ગાંઠ થાય છે. તે ગાંઠ આપોઆપ ખેસી જાય છે કિંવા પાકીને કુટે છે. આ પ્લેગથી પણ ઘણા કેસો બને છે.

જો કે પ્લેગના રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો એ મુજબ છે, તોપણ જો ખરેખરો પ્લેગનો કેસ હોય તો દરીદીમાં શરૂઆતથી છેવટ સુધીમાં નીચેના પાંચ પ્રકારો એટલે અવસ્થાઓ જેવામાં આવે છે.

શુદ્ધ પ્લેગના રોગમાં દરદીમાં જણાતા પાંચ પ્રકારો.

(૧) પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી શરીરમાં ઝેરી અસર થઇને ઝેરનો શરીરમાં પ્રસાર થઇ બહાર આવવું.

(૨) પ્લેગના ઝેરના પ્રસારને લીધે શરીરની ગરમી વધી જઇને તાવ રૂપે માલમ પડવી.

(૩) મરકીના જંતુઓના ઝેરથી લોહીમાં બગાડ થઇને રસ-પિંડા સૂકી જઇ ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી.

(૪) રોગનો વધારો અથવા ઘટાડો થવો.

(૫) દરદીનું મૃત્યુ થવું અથવા બચાવ થઇને ધીમે ધીમે તબી-યત સુધરતી જવી.

આ પાંચે સ્થિતિનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો અત્રે વિસ્તારથી આપવામાં આવે છે, તેનો વાંચકો તેમજ તબીબોએ ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ કે જેથી અમુક મનુષ્ય આ પ્રાણુઘાતક રોગના પંજામાં સપડાયો છે કે કેમ અને જો સપડાયો છે તો કઇ સ્થિતિમાં છે ? તેના ઉપર શું ઔષધો પચાર કરવો જોઇએ ? તેમજ કેવું પરીણામ આવશે ? તેનો નિર્ણય સરળતાથી થઇ શકે.

પ્રાથમિક સ્થિતિ—અથવા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી શરીરમાં ઝેરી અસર થઇને તે ઝેરનો શરીરમાં પ્રસાર થઇ પ્રકટી નિકળવું.

આ સ્થિતિ પ્લેગનું ઝેર શરીરમાં દાખલ થયા પછી ઝેરી તાવ બહાર પડે ત્યાં સુધીની ગણાય છે. જો કે પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી તેઓનો અમલ બે કલાકથી માંડીને દશ

દિવસની અંદર થાય છે. તોપણ આ ગુપ્ત અવસ્થાની સાધારણ હદ ધણું કરીને બેથી પાંચ દિવસની હોય છે.

તાવ પ્રકટી નિકળવાના સમય અગાઉ પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થાય છે તે એવો છે કે:—

પહેલાં તો શરીરને બેચેની લાગે છે, જૂખ મરી જાય છે, તન, મનનું કામ સુઝતું નથી, પડી રહેવાનું મન થાય છે, બિદાસીનતા, સાંધાઓનું અકડાઈ જવું, સાંધાનો કુખાવો, થોડીએક ચકરી, હૃદયમાં થોડો ફટકારો, જાંઘોમાં અને ખગલોમાં મંદ, મંદ કુખાવો એવો વિગેરે છે. પરંતુ કાંઈ કાંઈ વખતે આથી પણ વધારે ખરાબ ચિન્હો થાય છે, એટલે દરદીનો ચહેરો તેજ વગરનો, લાન વગરનો અને બેડાળ થઈ જાય છે. આંખો સુતીવાળી જણાય છે તેમજ જાંઘી ઉંતરી જાય છે, દરદી ટગર ટગર બેંચાં કરે છે. બોલતાં જીભ ઝલાય છે. અને દારૂ પીધેલા મનુષ્યની માફક લથડતો ચાલે છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે ઉલટી, કાંઈ વખતે નરમ ઝાડા, છાતીનો ગજરાટ, અને માથાનો અતિશય દુઃખાવો પણ થાય છે.

આવી સ્થિતિ બે, ચાર દિવસો ચાલ્યા પછી બીજી સ્થિતિ શરૂ થાય છે.

બીજી અવસ્થા—અથવા પેંજનું ઝેર પ્રસરવાને લીધે શરીરની ગરમી વધી જઈ તાવરૂપે માલમ પડવી.

આ સ્થિતિમાં ટાઢીઆ તાવની માફક ટાઢ વાઇને તાવ આવે છે, અને તેથી કેટલી એક વખતે આ તાવને ટાઢીઆ તાવ તરીકે ગણવાની શુદ્ધ પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ તાવ અનિયમિત

રીતે આવે છે, તેમજ થોડો નરમ પણ પડી જાય છે, વળી સાદા તાવનું માપ જો કે ધણું કરીને ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલું હોય છે, પરંતુ આ તાવનું માપ ધણા ભાગે ૧૦૨ થી ૧૦૭ ડીગ્રી સુધી આવે છે. નાડી ઉતાવળી, નળણી અને અનિયમિત ચાલે છે, અને દર મિનિટે ૧૦૦ થી ૧૫૦ ધગકારા મારે છે. શ્વાસોશ્વાસ ઉતાવળો અને ઉપર ઉપરનો એટલે અધરીઆં ચાલે છે, અને તેનો વેગ દર મિનિટે ૨૦ થી ૫૦ વખત જેટલો હોય છે.

શરીરની આમડી ગરમ અને સુકી એટલે પરસેવા સિંચાયની હોય છે. અને તેમાંથી સડેલી માટીના જેવી એવી ખરાબ વાસ આવે છે કે જે લગારે પણ ખમાતી નથી. અને તે ઉપરથીજ આ તાવ સાદો નહિ પરંતુ પ્લેગનો છે એવી ખાત્રી થાય છે.

દરદીનો ચહેરો નિસ્તેજ અને કરમાઇ ગયેલો હોય છે. છતાં કોઇ કોઇ વખતે દરદી સુજી પણ જાય છે.

આંખો લાલચોળ, ચળકતી અને એકી નજરે ટકટક જોતી હોય તેવી દેખાય છે. કીકીઓ મોટી દેખાય છે અને સાંભળવાની શક્તિ બહુર મારી જાય છે. તાવની ગરમી વધતી જાય છે, અને પેટમાં જલ્દી અંગારા ભર્યાં હોય ને તેવી લાલ બળે છે. ઉલટી અને માથાનો દુઃખાવો વધતો જાય છે, તેમજ તૃષ્ણ પણ અત્યંત અને વારે ધડીએ લાગે છે.

આવેલો તાવ પ્લેગનો છે કે સાદો તે દરદીની જીભ જોવાથી અનુભવી મનુષ્યો તરત સમજી શકે છે. કેમકે પ્લેગનું મોટામાં મોટું કિંવા મુખ્યમાં મુખ્ય ચિન્હ દરદીની જીભ જોવાથીજ જણાઇ આવે છે. અને તે એ છે કે પ્લેગના દરદમાં જીભનો વચલો ભાગ

તદન સરેદ આકના રંગ જેવી જારીવાળો થઇ જાય છે, અને જીભની અણી તથા તેની આસપાસનો ભાગ તદન લાલચોળ દષ્ટિએ આવે છે. વળી ફટલીએક વખતે જીભ મુજ પણુ જાય છે, જેથી દરદી જીભ મહોડામાં રાખી શકતો નથી. આગળ જતાં જીભ સુકી પડી ફાટી જાય છે તેમજ કાળી પડે છે, અને હેઠ, દંતિ તથા નસકોરાં ઉપર પણુ કાળી જારી આવે છે. દરદનાં લક્ષણો જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ ચકરી, માથાનો દુઃખાવો અને દારૂ પીધેલાના જેવી સ્થિતિ પણ વધતી જાય છે, અને તેમાંથી ઘેન તથા તંદ્રા પણ આવે છે, કિંવા સનિપાત થાય છે, દરદી તદન બેચેન બને છે અને તેના હાથ પગ ઉછળે છે. જ્યારે તંદ્રા આવે છે ત્યારે આંખો અડધી ઉઘાડી અને અડધી મીંચાએલી રહે છે કદાચ દરદી જો સાવચેત હોય તો પણ સવાલનો જવાબ ધીમેથી અને અડધો પડધો આપી પાછો બોલતાં બોલતાં ઘેનમાં પડે છે.

આ સ્થિતિમાં ઝડાનો બંધકાશ રહે છે કિંવા પાતળો ઝાડો થાય છે. એ ઝાડો જો થોડો, પીતવાળો પીળા રંગનો અને અશક્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવો ન હોય તો દરદી સારો થવાની આશા રખાય છે. જો ઝાડો કાળા રંગનો દુર્ગંધ મારતો, પુષ્કળ પ્રમાણમાં અને અશક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો હોય તો સમજવું કે દરદીનું મોત નજીક છે.

વળી આ સ્થિતિમાં પેશાબનો રંગ લાલ લોહી જેવો હોય છે, અને ઘણા થોડા પ્રમાણમાં તેમજ થોડા વજનમાં ઉતરે છે. તેમજ કોઇ કોઇ વખતે મુદ્દલ પેશાબ પેંદા પણ થતોજ નથી.

આવી સ્થિતિ થોડાક કલાકથી માંડીને પાંચ, છ, સાત અથવા

તો દશ દિવસ સુધી ચાલે છે, અને ત્યાર બાદ ત્રીજી એટલે ગાંઠ ઉપડી આવવાની સ્થિતિ પેંદા થાય છે.

ત્રીજી અવસ્થા—અથવા ગાંઠ ઉપડી આવવાની સ્થિતિ—
આ સ્થિતિમાં જાંઘના મૂળ આગળ બદો નિકળવાની જગ્યાએ, કાન, ડોક આગળના રસ પિંડો કિંવા શરીરના એવાજ બીજા સંધિવાળા ભાગોની રસ ગ્રંથીઓમાં સોળા આવે છે. કેટલાએક દરદીઓમાં જો કે ગાંઠો દેખાતી નથી, તો પણ જો તૃતીયાંશ કરતાં વધારે દરદીઓમાં તો તે હોય છેજ. શરૂઆતમાં જાંઘના થાપામાં ગાંઠ ઉપડી આવે છે, અને ત્યાર પછી કેટલાએક દરદીઓને બગલની, નીચલા જડખાની અણી ઉપરની અને ગરદન ઉપરની ગાંઠો પણ સુઝી આવે છે. કાષ્ઠક વખતે કાણી, ઘુંટણ અગરતો ડોકના હાડકા ઉપર પણ ગાંઠો ઉપડેલી દેખાય છે.

આ ગાંઠો તાવ આવ્યા પછી ઘણું કરીને પહેલા બીજા કિંવા ત્રીજા દિવસે અને કવચિત એથે દિવસે પણ દેખાય છે. અને તેઓમાં સોળે આવી દરદ થાય છે.

ઘણા ખરા પ્રસંગે માત્ર એકજ જગ્યાની ગાંઠ સુજી આવે છે, પરંતુ કેટલી એક વખતે જો કે જો, ચાર સ્થળની ગાંઠો ઉપડે છે, છતાં તેઓમાં એકજ ગાંઠ મોટી હોય છે. આ ગાંઠો શરૂઆતમાં ઉપડતી વખતે નાની હોય છે, પરંતુ ઉપડ્યા પછી જલદીથી ઈંડા અગર નારંગી જેવડી કિંવા તેથી પણ મોટી થઈ જાય છે. વળી સખ્ત જાતના પ્લેગમાં લોહીની પણ ગાંઠો બંધાઈ જાય છે, અને તે થોડા કલાકમાં મોટી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્લેગમાં થનારી ગાંઠો જો પાકે અને તેમાં પડે થાય તો દરદી બચવાની આશા

બંધાય છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ થયા બાદ ચોથો દરજો શરૂ થાય છે, એટલે કાંતો દરદનું સ્વરૂપ જોરમાં આવી તેના ઉપદ્રવોમાં વધારો થાય છે, કિંવા તેના ઉપદ્રવો નરમ પડવા લાગી દરદીની પ્રકૃતિ સુધરવા લાગે છે.

પ્લેગના દરદીની ચોથી સ્થિતિ. અથવા દરદના ઉપદ્રવોનું આગળ વધવું કે નરમ પડવું,

સેંકડે એંશી મનુષ્યોને પ્લેગનું દરદ લાગુ પડે છે, પણ તેમાંથી ૭૫ ટકા જેટલા તો મરણજી પામે છે, છતાં યોગ્ય સારવારથી બચા દરદીને બચાવી શકાય છે. જો દરદી મરવાનો હોય તો ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો વધારે બળંકર થતાં જાય છે, અને જો બચવાનો હોય તો તેમાં સુધારો થાય છે.

જો દરદી બચવાનો ન હોય તેને ગાંઠ નિકળ્યા પછી પણ તાવ નરમ પડતો નથી. નાડી નિર્જળ થવા લાગે છે. બે ચેતી વધે છે. શ્વાસોશ્વાસ ઊતાવળો ચાલે છે. ચહેરો નિસ્તેજ થતો જાય છે. બેચેતી વધવા લાગે છે. નાડી છેક લાકડા જેવી થઈ જાય છે, પેશાબ બંધ પડવા લાગે છે, બેશુદ્ધિ વધે છે અને શરીરની ગરમી ધડીકમાં વધવાનો ધડીકમાં ઘટવા લાગી છેવટે દરદી મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે.

પરંતુ જો કેમ સુધરવાનો હોય તો પ્રથમનાં લક્ષણોમાં સુધારો થાય છે, એટલે ગાંઠ નિકળ્યા પછી તાવ નરમ પડે છે, પરસેવો છુટે છે, નાડીમાં બળ આવે છે, જેથી તેનો વેગ નરમ પડી દરમિનિટે ૯૦ થી ૧૦૦ જેટલા ધબકારા થાય છે. દરદી બેચેન હોય છે તે ચેતવાળો થાય છે, અને ઘેનમાં હોય છે, કિંવા બહતો હોય છે, તે

શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે. ચહેરા ઉપર તેજ આવી અસલ સ્થિતિ ધારણ કરવા લાગે છે. જીભમાં અમી આવી સાદુ મતી જાય છે. આંખોની રતાશ ઓછી થાય છે, પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં અને છુટથી આવવા માંડે છે. ગાંઠ પાકે છે કિંવા કોઇ કોઇ વખતે થોડા સમય સુધી જેવી ને તેવી પણ રહે છે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી પાંચમો દરજ્જો શરૂ થાય છે.

પાંચમી સ્થિતિ—જો ચોથા દરજ્જાના લક્ષણોએ વિશેષ ભયં-
કર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય તો ધણું કરીને દરદીનું મરણજી થાય
છે, પરંતુ જો તેઓમાં સુધારો થયો હોય તો, આ સ્થિતિમાં ધણું
કરીને બહેલો કે મોડો પણ આરામ થાય છેજ. જો ચોથા દરજ્જામાં
ગાંઠ પાકી ન હોય તો આ દરજ્જામાં પાકે છે. જો કે પ્લેગ લાગુ
પડ્યા પછી બહેલામાં વહેલો સાતમા કિંવા દશમા દિવસથી
આરામ શરૂ થાય છે, તો પણ કેટલાએક કેસોમાં ચૌદમા દિવસ
પહેલાં આરામ થવાનાં કંઈ પણ ચિન્હો માલમ પડતાં નથી. વળી
જો ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાના સોજવાનો પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય,
તેવા દરદીઓને સારા થતાં ધણા દિવસ લાગે છે.

જો કે શુદ્ધ પ્લેગના દરદીમાં આ પાંચે દરજ્જા ધણા લાગે
જોવામાં આવે છે, તો પણ કેટલાએક પ્રસંગે તેમાં અપવાદ પણ
હોય છે.

પ્લેગના ખરા રોગના દરજ્જાઓમાં અપવાદ.

કેટલીએક વખતે ઉપર વર્ણવેલાં પ્લેગનાં લક્ષણો પહેલેથીજ ધણા ગંભીર રૂપમાં થઇ પ્લેગ એકદમ બહુ સખ્ત રીતે લાગુ પડે છે, અને તેથી થોડાજ કલાકમાં અગર તો એકાદ, બે દિવસમાંજ ત્રીજી સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા સિવાય એટલે ગાંઠ નિકળવા અમાઉજ દરદી મરણુ પામે છે.

કોઇ કોઈ વખતે બીજો દરજ્જો પણ પેંદા થતો નથી. અને કદાચ થાય છે તો અસક્તિના લીધે થોડાજ તાવ આવે છે.

આવી જાતના પ્લેગને ડૉક્ટરોએ ફલમીન્ટ એટલે “ એકદમ ધડાકા કરનાર ” એવું નામ આપ્યું છે. વળી આ જાતના કેસો ધણું કરીને પ્લેગની શરૂઆતમાંજ બને છે, પરંતુ કેટલીએક વખતે તેઓ આખરમાં પણ હોય છે.

ડૉક્ટર પેન લખે છે કે:—આ સિવાય વળી વચલા વડના પ્લેગના કેસો બને છે, તેમાં પણ દરદીઓ જો કે એકદમ મરણુ પામે છે, પરંતુ ત્રણે દરજ્જા એક પછી એક જલદીથી પેંદા થયેલા દેખાય છે. અને દરદીઓ ત્રીજા દરજ્જામાં એટલે પ્લેગ શરૂ થયા પછી ચારથી સાત દિવસ માં મરે છે.

કોઇ પણ જાતના પ્લેગનો દરદી જો સાત દિવસ ટકી જાય છે, તો ધણા ભાગે તેની બચવાની આશા રખાય છે.

કેટલાએક કેસોમાં બીજા દરજ્જાને બદલે ત્રીજો દરજ્જો પ્રથમ દેખાય છે, એટલે પહેલાં ગાંઠ નિકળે છે અને પછી તાવ આવે છે.

આ જાતના કેસો જો કે મંદમતિવાળા હોય છે, તો પણ કેટલીએક વખતે ગાંઠ થયા પછી સખ્ત તાવ આવે છે અને દરદી મરણ પામે છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે પ્લેગના દરદની શરૂઆતમાં તેમજ પછવાડેથી તાવ આવ્યા સિવાય પ્લેગના કેસો બને છે. અથવા તો તાવ એકલો થોડો હોય છે કે દરદી પોતાના ધંધે પણ જઈ શકે છે. આવી જાતનો પ્લેગ એંબોરટીવ અથવા એમ્બ્યુલેટરીના નામથી ઓળખાય છે. કારણ એંબોરટીવ જાતમાં પ્લેગના બધા દરજ્જા થતા નથી. અને એમ્બ્યુલેટરી જાતમાં દરદી પોતાનો ઉદ્યોગ પણ કરી શકે છે.

આવી જાતના પ્લેગનું ઝેર તેઓની માવજત કરનારાઓને આબુખાબુ રહેનારાઓને કિંવા તેઓના ભેગા રહેનારા બીજા લોકોને લાગતું નથી.

ડૉક્ટર વીન્ટર બર્ને બહુ ખારીક રીતે અવલોકન કરી એવો અનુભવ જણાવ્યો છે કે પ્લેગના રોગનું એક એવું વિલક્ષણ લક્ષણ છે કે પ્લેગનો રોગ શરૂ થવાનો છે એવું શરૂઆતમાં સમજાતું નથી.

ફલમીનન્ટ જાતના સખ્ત કેસો બને છે, ત્યારે મેલેરીયાના સખ્ત ઝેરી ટાઢીઆ તાવ જેવા કેસો બને છે. અને એંબોરટીવ જાતમાં દરજ્જા અનિયમિત એટલે ઉલટા સુલટા જણાય છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે પ્લેગ : સિવાય વળી બીજી જાતના તાવના દરદ સાથે પણ ગાંઠ નિકળે છે. જો કે આ ગાંઠ પ્લેગની કિંવા પ્લેગ જેવી ઝેરી હોતી નથી, તોપણ નિદાન કરવામાં એટલે થયેલું દરદ શું છે ? તેનો નિર્ણય કરવામાં એથી મુશ્કેલી પડે છે. વળી

કાંઈ વખતે પ્લેગ એકદમ છુપી રીતે એટલે પોતાનાં લક્ષણો ખતાવ્યા સિવાય પણ પ્રસરે છે, એટલે પ્લેગ પોતાના ખરાબ સ્વરૂપમાં દેખાતો નથી, પરંતુ બીજા રોગોને મદદ કરે છે, જેથી તેઓનો ઉપદ્રવ વધેલો માલમ પડે છે; અને તે રોગો ગંભીર અને ભયંકર રૂપમાં આવી જાય છે.

જો કે આમ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ પ્રગટતાં આડકતરી રીતે પણ ફેટલીએક વખતે પ્લેગ પોતાનો પ્રચાર કરે છે. તો પણ પ્લેગને છાડીને બીજાં એવો કાંઈ પણ રોગ નથી કે જેમાં એકદમ તાવની સાથે ધણા દરદીઓને ગાંઠો નીકળે, તેમજ એકદમ બોહી, થી તરીને જ્ઞાન તંત્રુઓ ભગડી જાય, વળી પ્લેગના દરદીઓમાં સુસ્તી અને ઉદાસીનતા દેખાય છે, તેમજ તેના શરીરમાંથી એક પ્રકારની ખાસ દુર્ગંધ નિકળે છે. એ ઉપરથી પણ એવા એકાદ રોગીને જોણે એક વખત પણ જોયો હોય તેને બીજાને થયેલી ખિમારી પ્લેગની છે કે કેમ ? તે તરતજ તેની મુખમુદ્રા જોઈને પારખી કાઢવું મુશ્કેલ નથી;

પ્રકરણ ૫ મું—ચિકિત્સા.

હરકાષ રોગની ચિકિત્સા બે પ્રકારે થઈ શકે છે.

(૧) જે તે રોગનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાની રીત.

(૨) દરદ લાગુ પડ્યા પછી તેને મટાડવાનો વીધ.

દરદ લાગુ પડ્યા પછી તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે કરતાં જે રીતે વર્તવાથી દરદ લાગુ પડતું અટકાવી શકાય તે રીત હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે પાણી વહી ગયા પછી તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો તે કરતાં પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી એ જિત્તમ છે. અને તેથી શું શું ઉપાયો લેવાથી પ્લેગનો ચેપ આગળ પ્રસરતો તેમજ એક બીજાને લાગુ પડતો અટકાવી શકાય તે સર્વાધિ આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ.

General self guards against Plague.

પ્લેગ પ્રતિ બંધક ઉપચારો.

૧—બહાર ગામથી પ્લેગનો ચેપ આવતો અટકાવવાના ઉપાયો.

પ્લેગના દરદથી મુક્ત રહેવાનાં સફળી ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જ્યારે આજુ બાજુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે તેનો ચેપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં સ્થળોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈ પણ ચીજ લાવવા લેઈ જવાનો બ્યવહાર નહન બંધ કરી દેવો જોઈએ. પરંતુ કદાચ આવી બ્યવ-

સ્થા ન રાખી શકાય અર્થાત્ પ્લેગવાળા સ્થળમાંથી કંઈ સરસામાન મંગાવવાની જરૂર પડે અથવા તો પ્લેગ દુષિત સ્થળમાંથી આવેલા કોઈ મનુષ્યને આપણા ગામમાં દાખલ કરવાની જરૂર પડે તો તેની સાથે આવેલા રોગબીજનો નાશ કરવા માટે નીચેની વીધિનો ઉપયોગ કર્યા પછીજ તે શખ્સ કિંવા સરસામાનને ગામમાં દાખલ થવા દેવો જોઈએ.

૨—બહાર ગામથી આવેલા પ્લેગના ચેપનો નાશ કરવાની રીત.

અથર્વવેદમાં જણાવ્યા મુજબ સધળા :દશ્ય અને અદશ્ય જંતુઓનો નાશ કરવાની સૂર્યના તાપમાં અદ્ભુત રસાયણિક શક્તિ રહેલી છે, એ વાત આજકાલ પણ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે, અને તેથી એના સંબંધમાં મુંબાઈ સરકારના જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી તા. ૧૮ માહે એપ્રિલ સને ૧૯૧૧ ની નંબર ૨૩૨૩ ની એવી યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે કે:—

હિંદુસ્થાન સરકારે થોડા વખત ઉપર કેપટન જે. કર્નીગ્હામ એમ. ડી. આર્ચ. એમ. એસ. નો “ સૂર્યના તડકાથી ચાંચડોનો નાશ ” એ નામનો એક નિબંધ સાયન્સની એક જાણવા જોગ હકીકત તરીકે બહાર પાડ્યો છે. આ નિબંધનો સાર લોકોની જાણમાં પ્રસિદ્ધ રીતે આવે એ હેતુથી મરકીવાળી જગાઓમાંથી આવતા શખ્સોનાં કપડાં વિગેરેમાંના રોગબીજનો સૂર્યના તડકાથી નાશ કરવા માટે નીચેની સૂચનાઓ સધળા લોકોને જાણવા સાર પ્રસિધ્ધ કરી છે.

મરકીવાળી જગ્યામાંથી આવતા લોકોનાં કપડાંમાંના રોગ બીજનો સૂર્યના તાપથી નાશ કરવાની રીત.

મરકીનો રોગ બિંદરોમાંથી ચાંચડોદ્ધાર મનુષ્યોને લાગુ પડે

છે, એ વાત તો હવે સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી એમ પણ માલમ પડ્યું છે કે મરકી વાળી જગ્યામાંથી મરકી વિનાની જગ્યામાં જતા લોકોની સાથે મરકી વાળી જગ્યાના રોગળીજવાળા ચાંચડો તેમનાં કપડાં પથારી અથવા સરસામાનમાં જાય એ સંભવિત છે. અને તેથી પ્લેગવાળા સ્થળમાંથી અમુક મનુષ્યને જે સ્થળે જવું હોય ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેઓ પોતાની પથારી અને સરસામાનને છોડે છે, એટલે ચાંચડોને છુટ મળ્યાથી તેઓ કુદવા માંડે છે, અને તે જગ્યામાં વસતા જિંદરોનું લોહી પીવાને તરતજ તેમના તરફ દોડે છે. અને પોતાની અંદરના પ્લેગના જંતુઓને તેજ વખતે જિંદરોમાં દાખલ કરે છે. જેથી જિંદરોને મરકી લાગુ પડી તેઓ મરી જાય છે, અને ત્યારબાદ થોડા વખતમાં તે ગામનાં મનુષ્યોને પણ જિંદરોની મરકી લાગુ પડી તેઓ પણ મરવા માંડે છે.

હવે ગામમાં આ રીતે ખીજ સ્થળેથી મરકી આવતી હોવાથી સધળા નવા આવનારાઓના સરસામાન, કપડાં, અને પથારીમાંના તમામ ચાંચડોને મારી નાંખવાથી મરકીને આવતી અટકાવી શકાયે.

પરંતુ કોઈ એમ સવાલ કરશે કે “ખધાએ ચાંચડોનો શી રીતે નાશ કરાય?” તો તેનો જવાબ એ છે કે પરેલની પ્રયોગ શાળામાં પ્રયોગથી માલમ પડ્યું છે કે કપડાં, પથારી અને સરસામાનને એકાદ કલાક તડકે પાથરી રાખવાથી તેની અંદરના સધળા ચાંચડોનો નાશ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. અને તેથી તમારે માત્ર એટલુંજ કરવાનું છે કે ઘાસ અથવા ઝાડ, ઝાંખરાં ન ઊગતાં હોય એવી અને સૂર્યનો તડકો કાયમ પડ્યા કરતો હોય એવી એક સપાટ રેતાળ જગ્યા પસંદ કરવી ને તેના ઉપર કપડાં એકવડાં પાથરવાં એટલે થોડા વખતમાં સધળા ચાંચડો મરી જશે. અને કપડાં તદ્દન

રોગખીજ વિનાનાં ધરો, અને તેથી એમ ક્યાં બાદ તેના માલીકને તે સરસામાન સાથે ગામમાં પેસવા દેઇએ તો લોકોની સલામતીને ધોક્કા પશુ પહોંચશે નહિ. પરંતુ સઘળા ચાંચડોનો નાશ થયો છે. એમ ખાત્રી કરવા માટે નીચેના નિયમો સંભાળથી પાળવા જોઇએ.

આ ક્રિયામાં જે મુખ્ય વાત યાદ રાખવાની તે એ છે કે સદરહુ જગ્યા તદ્દન સપાટ હોવી જોઇએ, અને તેના ઉપર કપડાં પાથરતા પહેલાં તે સ્થળની રેતી પુરતી તપેલી હોવી જોઇએ.

રેતી ફેટલી તપેલી હોવી જોઇએ તેની તમને ખાત્રી થતી ન હોય તો યોગ્ય ગરમી માપવા માટે તમને પરેલની પ્રયોગશાળા-માંથી જે આનાની કિંમતનું એક ચરમામીટર પુરતી સમજુતી સાથે મળી શકશે.

રોગખીજ નાશ કરવાને ધ્યાનમાં રાખવાલાયક નિયમો.

૧. ચીરા વિનાનો લીસો સપાટ જમીનનો કડકો પસંદ કરવો જોઇએ, અને તેની પાસે ઝાડ અથવા ધરો ન હોવાં જોઇએ; કેમકે તે જમીન ઉપર આખો દિવસ સૂર્યનો તડકો પડવાની જરૂર છે.

૨. તે જમીન સપાટ હોવી જોઇએ અને તેમાં પથરા કે ધાસ હોવું જોઇએ નહિ.

૩. તે જગ્યા જો રેતાળ ન હોય તો તેના ઉપર ત્રણ ઈંચ ઉંચો રેતીનો થર કરવો, અને તે ઉપરની બાજુએ તદ્દન સપાટ રાખવો.

૪. કપડાં રેતી ઉપર પાથરવામાં આવે તે પહેલાં રેતી બહુજ

તપેલી હોવી જોઇએ, અને તેથી સવારના દશ વાગ્યા પહેલાં તેના ઉપર કપડાં પાથરવાનું કરવું નહિ.

૫. સાંઝના ચાર વાગ્યા પછી પણ તે રેતી ઉપર કપડાં પાથરવાં નહિ.

૬. કપડાં રેતી ઉપર કરચલી ન રહે તેવી રીતે બરાબર સપાટ અને એકવડાં પાથરવાં જોઇએ.

૭. કપડાં સૂર્યના તડકામાં એક કલાક રાખવાં જોઇએ.

૮. રજાઈ અને રૂએલ કોટ જેવાં જાડાં અને ગાદીવાળાં કપડાંની બન્ને બાજુઓ સારી પેઠે તપે એટલા માટે તેઓને તડકે નાખ્યાં હોય તે વખતે એકાદ, બે વાર ઊલટપાલટ ફેરવવા જોઇએ.

૯. તૈયાર કરેલી જમીનના છેડા નજીક એટલે ત્રણ ફુટની અંદર કપડાં પાથરવાં નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી ફેટલાએક ચાંચડો સૂર્યના તડકામાંથી સટકી જઇને ગામમાં રોગખીજનો પ્રસાર કરે છે.

૧૦. કપડાં રેતી ઉપર પાથરવામાં આવે તે પહેલાં તપાસી લેવું જોઇએ કે રેતીની સપાટી તદ્દન સપાટ છે, અને ગાયો અથવા તો બીજાં જાનવરો તેના ઉપર ચાલવા દેવામાં આવ્યાં નથી, અને તેમનાં પગલાં પડવા દેવામાં આવ્યાં નથી.

આલીબહ નામદાર ગવર્નર ૫૦ કૌન્સિલના કુકમથી.

(સહી) એલ. રોબર્ટસન.

સેક્રેટરી નિસબત સરકાર.

આ પ્રમાણે જ્યારે આબુગાબુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે તેનો એપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં

સ્થળોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈપણ સરસામાન મંગાવવાનો વ્યવહાર બંધ કરવાથી, અથવા તો પરદેશથી આવેલી કાંઈ બીજા અગરનો મનુષ્યને ન ચાલે ગામમાં દાખલ કરવાની જરૂર પડે તો તેને ઉપર મુજબ સૂર્યના તડકામાં રાખી તેમાં આવેલા શેગ બીજનો નાશ કરવાથી અવશ્ય પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય છે. પરંતુ કદાચ આવી તજવીજ ન રાખી શકાય તેના લીધે અગરનો કાંઈ બીજી રીતે પોતાના ગામમાં 'પ્લેગનું' બીજ આવેલું સમજાય તો પછી તેના ઊપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવા માટે તરતજ નીચેના ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ,

૨. પોતાના ગામમાં આવેલા પ્લેગના ચેપથી બચવાના ઉપાયો.

એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે પ્લેગના જંતુઓ મેલી, ડુંગળિયાળી અને અંધારી જગ્યામાં ઉત્પન્ન થઈ તેવી હવા અને જમીનની તળેટીમાં સંખ્યાબંધ રીતે વસે છે. પરંતુ ચોખ્ખી, ખુલ્લી અને અજવાળી જગ્યામાં તેઓ જઈ શકતા નથી, અગર જો જાયછે તો વધારે વખત સુધી જીવી શકતા નથી; અને તેથી એકાદ પોળ, ઘર કિંવા ગામમાં ગિંદરો મરવા લાગી પ્લેગના જંતુઓ ઉત્પન્ન થયાની નોટીસ મળે કે તરતજ જેમ બને તેમ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગામથી ઓછામાં ઓછો એક માઈલ જેટલો જંગલની ખુલ્લી અને અજવાળાવાળી જગ્યામાં જઈને વસવું જોઈએ. કેમકે ચોખ્ખી હવા અને પુરતું અજવાળું એજ પ્લેગથી બચવાનો ખાત્રી લાયક ઇલાજ છે. બંધીઆર અને મલીન હવાવાળા સ્થળમાં રાખેલા પ્લેગના દરદી-

ઓની સારવાર કરનારાઓ પૈકી જ્યારે સેંકડે ૭૫ ટકા જેટલા આસામી-ઓને મરદી લાગુ પડે છે, ત્યારે ચોખ્ખી અને ખુલ્લી અજવાળાવાળી જગ્યામાં રાખેલા દરદીઓની સારવાર કરનારાઓ પૈકી ઠાઈને પણ લાગ્યેજ પ્લેગ લાગુ પડે છે એ તેવો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. વળી અગાઉના સમયમાં જ્યારે પ્લેગે લંડનમાં રમખાણ કર્યું હતું, ત્યાર બાદ આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાથી બસો વર્ષ કરતાં પણ વધારે વખત થયાં ત્યાં આગળ ફરીથી પ્લેગ પેસવા પામ્યો નથી. અને તેથી આ દેશમાં પણ જો આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે અર્થાત્ ગીચગીચ વસ્તી અને અંધારાવાળાં મલીન મકાનોમાં વસવાતું છોડી દેઈ સ્વચ્છ હવા અને પુરતા અજવાળા વાળાં મકાનોમાં વસી તેઓને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ ખંતપૂર્વક કરવામાં આવે તો આ દેશમાંથી પણ પ્લેગ નાબુદ થશે એવી ખાત્રી પૂર્વક આશા રખાય છે.

આ ઉપરથી સાર સમજશે કે પ્લેગ દુષિત સ્થળોનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છ હવા અને અજવાળાવાળી જગ્યામાં જઈને વસવું એ પ્લેગનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. છતાં પણ કેટલી એક વખતે એવું બને છે કે ગામ બહાર રહેવા ગયેલા લોકોનાં ખેતરોમાં, ઝુંપડાંમાં કિંવા ખુલ્લાં સ્થળોમાં પણ મરદીના કેસો થાય છે. આમ થવાનું કારણ બારીકાઈથી તપાસતાં એવું માલુમ પડી આવે છે કે મરદીવાળા લાગમાંથી સાથે લાવવામાં આવેલા મર સામાન કિંવા રોગી મનુષ્યો મારફતે મરદીના જંતુઓ ત્યાં આગળ આવેલા હોવાથી એમ બને અગર કાં તો લોકો બહાર નિકળ્યા પછી પણ ચોતાનો ખુટતો સર સામાન લેઈ આવવા બાપાર ઉલ્લોગ માટે કિંવા બીજા કોઈ કારણ

સર મરકી દુષિત ગામમાં જવા આવવાનો સબંધ ચાલુ રાખે છે, અને તેથી પોતાની જોડે મરકીના જંતુઓને લેઈ આવે છે. વળી ફટલી એક વખતે બહાર નિકળેલા લોકો ગામથી એટલા બધા નજીક વસેલા હોય છે કે મરકીવાળા લાગમાંથી રોગ લાગુ પડેલા જિંદરો, ચાંચડો, જંતુઓ વિગેરે ત્યાં જ, આવ કરી શકે છે. અને તેથી એકાદ ગામમાં એકાદ, બે, ઘેર જિંદરો પકવાના રાફ થાય કે તરતજ પુરતા સર સામાન સાથે ત્યાંથી ઓછામાં ઓછું એક માઇલ છેટે નિકળી જવું જોઈએ. અને ત્યાર બાદ લગભગ બે, ત્રણ મહીના સુધી ગામમાં જવા આવવાનો કિંવા ત્યાંથી કંઈ પણ સામાન લઈ આવવાનો વ્યવહાર તદ્દન બંધ કરી દેવો જોઈએ. ધણા લાગે મરકીના જંતુઓ પ્રથમ જિંદરોનેજ લાગુ પડે છે, અને જ્યાં સુધી જિંદરો હયાત હોય ત્યાં સુધી બીજાં ગ્રાણીઓ ઉપર હુમલો કરતા નથી. વળી જિંદરો મરવા માંડ્યા પછી પંદરેક દિવસનો સમય વીસા બાદજ મનુષ્યો ઉપર હુમલો કરે છે. અને તેથી એકાદ સ્થળમાં જિંદરો મરવા લાગ્યાની સાથેજ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી એકાદ માઇલ દુર ચોખ્ખી હવામાં જઈ વસવામાં આવે અને ત્યારબાદ ગામમાં જવા આવવાનો વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવે તો પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય એ ચોક્કસ વાત છે.

પ્લેગથી મુક્ત રહેવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય માત્ર ઉપર બતાવ્યા મુજબ એક છે, કે જેમ અને તેમ પ્લેગ દુષિત સ્થળનો ત્યાગ કરી તેની જોડે કોઈ પણ જાતનો સબંધ રાખવો નહિ. વળી જો પોતાના ગામમાં સાફ હોઈ આજુ બાજુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય તો તેનો ચેપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં

મામોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈ પણ સરસામાન મંગાવવાનો વ્યવહાર પણ તદ્દન બંધ કરવો જોઈએ. પરંતુ કદાચ આવી તંજવીજ ન રાખી શકાય અને તેથી પોતાના ગામમાં પ્લેગ ચાલે છતાં બહાર નિકળી જવાની ગોઠવણ ન બની શકે કિંવા બહાર નિકળવા છતાં ત્યાં પણ પ્લેગના કેસો બને તો પછી પ્લેગનો વિશેષ ફેલાવો થતો અટકાવવાને નીચેના ઉપાયો કામે લગાડવા ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૩ પોતાના ગામમાં ચાલતા પ્લેગથી બચવાના ઉપાયો.

૧. વસવાનાં મકાનોની રચનામાં ફેરફાર—ગ્રાણી માત્રના જીવન રક્ષક તરીકે મનાતી પવન, પાણી અને ખોરાક એ ત્રણ ચીજોમાં પવન એટલે હવા એ ઘણીજ અગત્યની વસ્તુ છે. એ હવાનો પ્રવાહ રૂતુમાન પ્રમાણે એક કલાકમાં પાંચથી પંદર માઇલ જેટલી ગતિએ નિરંતર વલ્લાં કરે છે; અને તેથી જે જે સ્થળોમાં થઇને એ હવાનો પ્રવાહ આર પાર પ્રસાર થઇ શકે છે, તે તે સ્થળોની હવા એક કલાકમાં ઘણીવાર બદલાય છે. અને તેથી કોઇ સ્થળમાં પ્લેગના કેસો થતા હોય ત્યાંની દુષિત હવા વાતાવરણમાં મળી જઇ ત્યાં આગળથી પ્રસાર થતા પવનના પ્રવાહ સાથે પાંચ, દસ માઇલ દુર ચાલી જાય છે. આ વખતે તે હવામાં રહેલા પ્લેગના જંતુઓ પણ સાથે ધસડાઈ જાય છે, અને રસ્તામાં જો કોઈ ગંદવાડ, અંધારા કે ભેજવાળી જગ્યા મળી જાય છે તો ત્યાં આગળ ઠરી જઇ વૃદ્ધિ પામી પ્લેગનો ઉપદ્રવ કરે છે. જો કે આમ હવા સાથે ધસડાઇ જતાં જંતુઓ અજવાળા અને તડકામાં જવાથી

તાપના લીધે તેમજ ઓઝિસજન વાયુના સંયોગને લીધે ધણુ
ખરા નાશ પામે છે. પરંતુ જે વાદળાં અને બેજવાળી હવા હોય
તેમજ રાત્રિનો સમય હોય અને તેથી સર્વે હવાનો સંયોગ
થાય તો અતિશય દુર સુધી જઈ શકે છે, અને ઠંડી હવા
મલીન જગ્યા મળતાં ત્યાં આગળ ઠરી વૃદ્ધિ પામે છે. આ ઉપરથી
સમજાય છે કે ગરમ હવામાં મરકીના જંતુઓનું પોષણ થતું નથી,
અને તેથી ઘરમાં સૂર્યનો તડકો, પુરતું અજવાળું, અને હવા આવ-
જવ કરવાને જોઈતાં બારી બારણાં રાખવામાં આવ્યાં હોય તો
આવાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી; અને કદાચ બહારથી આવી ચડ્યાં
હોય તો પણ તેઓનો જલદી નાશ થઈ જાય છે. કિંવા હવાના
પ્રવાહ સાથે ધસડાઈ જાય છે. પરંતુ બંધીઆર જગ્યામાંની હવા
વારંવાર ન બદલાતાં એક સરખી કાયમ રહી દીનપ્રતિદીન વિશેષ
મલીન થતી જાય છે. અને તેથી મરકી અને તેનાં જંતુઓનો નાશ
કરવાને માટે અંધારા વાળી જગ્યાઓ, મેલાં દુર્ગંધ યુક્ત સંડાસો
વિગેરેની રચનામાં ફેરફાર કરી તેમાં સારી રીતે તડકો અને અજ-
વાળું આવી શકે એવો સુધારો કરવો જોઈએ. જંતુનાશક ધુપોથી
તે મકાનોની અંદરની હવા વારંવાર શુદ્ધ કરવી જોઈએ, તેમજ
ચુનો કે જે દુર્ગંધને ખાઈ જાય છે તેનાથી ઘાળીને મકાનો અંદ-
રથી તેમજ બહારથી સારી પેઠે સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ. વળી
બીનાશવાળી હવા પ્લેગનાં જંતુઓને વિશેષ અનુકૂળ આવે છે માટે
મકાનમાં જરાપણ બીનાશ ન રહે એટલા માટે ગટરો, ખાળ, કુવા,
ખાણીઆરાં, મોરીઓ, અને પેશાબખાનાં દરરોજ સાફ કરવાં જોઈએ.
ઘરની અંદર તેમજ બહાર કોઈ પણ જાતનો કચરો નહિ રહેવા

દેતાં દરેક સ્થળે વાળીબુડીને સફાઈ રાખવી જોઈએ. મળ, મૂત્ર, ઠંદ, બેઠવાડ વિગેરે દુર્ગંધજનક ચીજોને ધરતી નજીકની જગ્યા પાસે નહિ નાંખતાં વાસણમાં ઝીલી લેઈ તેના ઉપર રાખ, માટી અથવા તો બીજી દુર્ગંધ નાશક દવા છાંટી છેટે નાંખી આવવાં જોઈએ, અથવા તો દેવતાથી બાળી મૂકવાં જોઈએ; પરંતુ તેમને જમીનમાં દાટવાં નહિ. કેમકે જમીનમાં દાટવાથી તેમાં રહેલાં જંતુઓને પોષણ મળી બળવાન થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી દુર્ગંધિવાળી જગ્યામાં અસંખ્ય બીજાં જંતુઓની જાતપત્તિ થાય છે.

૨. શેરીઓ, પોળો તથા ગામના પાદરની સ્વચ્છતા—જેવી રીતે ધરમાં સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ તેવીજ રીતે શેરી, પોળ અને રસ્તામાં પણ સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ. વળી ગામડાઓમાં જે આતરના ઊકરડા ગામ નજીક કરેલા હોય તે દુર કરાવવા જોઈએ, તેમજ જે નકામો કચરો ગામ નજીક નાંખવામાં આવતો હોય તે પણ બાળી નાંખાવવો જોઈએ. એક બાહ્ય તથીય પુરતા અનુભવથી જણાવે છે કે મરડીનો દરદી જે જગ્યા ઉપર થુક્યો હોય તે જગ્યા ઉપરની રજ પણ જો બીજા મનુષ્યના શ્વાસમાં જાય તો તેને પ્લેગ થાય છે, અને તેથી ધરમાં, ગામમાં, શેરીમાં કે ગામની નજીકમાં કાપપણુ જાતનો મંદવાડ થવા દેવો જોઈએ નહિ.

૩. અહાર વિહાર અને પોષાકની શુદ્ધતાની આવશ્યકતા—મરડીના સમયમાં ખોરાક સારો, સાદો, ઊંચી જાતનો અને તાજો આવો જોઈએ. શાકભાજી વગર સડેલાં તાજાં અને જલદી પચે તેવાં ખાવાં, તેમજ ઘણા વખતથી રાંધેલો અને ઠંડો પડી ગયેલો તેમજ વાસી ખોરાક ખાવો નહિ. વળી ખોરાક બહુ સંભાળ

પૂર્વે સ્વચ્છતાથી બનાવવો અને તે તૈયાર થયા પછી તેને માખીઓ, ચાંચડો, ઉંદરો વિગેરે સ્પર્શ કરી શકે નહિ એવી રીતે સાચવીને રાખવો જોઈએ. કેમકે એવાં પ્રાણીઓદ્વારા ખોરાકમાં મરકીના જંતુઓ દાખલ થાય છે. પાણી તેમજ દુધની પણ તેવી સંભાળ રાખવી. અને બનતા સુધી તેા ઉઘાળીને ઠંડું પાડી ગળી લીધા સિવાયનું પાણી પીવામાં વાપરવુંજ નહિ જોઈએ. પાણીને જીવની માફક જળવડવું જોઈએ, અને માટીના કોરા માટલામાં ભરીને તેને કાપપણુ જીવ જંતુ લાગે નહિ તેવા સ્થળમાં રાખવું જોઈએ. સવાર સાંજ બે ટાણાં વખતસર ખાવું જોઈએ. બજામાં, શીરો, પુરી, લાડુ, જલેથી, કંસાર, તેમજ બીજાં પકવાનો અને ભારે પડતો ખોરાક ખાવો નહિ. રાત્રિના સમયે ઠંડી હવા અગર તેા દવમાં રહેવું નહિ, તેમજ મોડી રાતના વરઘોડા, નાટકો વિગેરે જોવા પણ જવું નહિ. વળી પહેરવાનાં કપડાં તથા શરીર સ્વચ્છ રાખવું તેમજ શરીર ગરમ રહે તેવાં કપડાં પહેરવાં. વળી નબળા ખાંધાના શરીરવાળાએ ઠંડા પાણીથી સ્નાન નહિ કરતાં ગરમ પાણીથીજ સ્નાન કરવું.

૪. રોગ બીજનો નાશ થવાને પુરતા અબજવાળા અને હુવાની આવશ્યકતા—સખળાં દષ્ટિએ દેખાતાં તેમજ અદૃશ્ય જંતુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ સૂર્યના તાપમાં રહેલી હોવાથી તેના સમાન ડીસઇનફેક્ટન્ટ એટલે જંતુનાશક બીજો ઉપાય દુનિયામાં એક પણ નથી, અને તેથી દરેક ઘરમાં પુરતુ અબજવાળું અને બરાબર તડકે આવે તેવી ગોઠવણુ કરી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ માથું ન ચઢે તેવી રીતે દરેક જણે દરરોજ થોડા ઘણા તડકે પણ ખાવો જોઈએ; તેમજ પહેરવાનાં કપડાં તેમજ ઓઢવાપાંચર-

વાની ચીજો દરરોજ થોડીવાર તડકામાં રાખવી જોઈએ. વળી રાંધવાનાં વાસણકુસણ, કપડાં વિગેરે દરેક સામાન પણ સ્વચ્છ રાખી વારંવાર તડકામાં તપાવવો જોઈએ. ઘરમાં પણ ત્યાં તડકો ન આવતો હોય ત્યાં પુરતો તડકો આવે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ, તેમજ ઘરમાં સ્વચ્છ હવા પુસ્કળ આવે તેના માટે દરરોજ ઘરનાં બારી બારણાં ધણી વાર ખુલાં રાખવાં જોઈએ. ઘણાંએક ઘરોને માત્ર થોડી એકજ બારીઓ હોય છે, જે રાત્રે બંધ કરી લોકો ઓરડામાં સુવે છે, અને સુનારાઓના શ્વાસોશ્વાસમાંથી ઝેર નિકળે છે જેથી તે ઓરડાની હવા બગડે છે. એટલા માટે રાત્રે પણ ઘરમાં સ્વચ્છ હવાની આવ જાય તેવી રીતે બારી બારણાં અથવા તો બાકાં રાખવાં જોઈએ—વળી સુવાના ઓરડામાં દાણોદુણી તેમજ બીજો વધારે સામાન રાખવો નહિ, તેમજ ઘરમાં દોર પણ બાંધવાં જોઈએ નહિ. વળી ઠંડી હવામાં પ્લેગના જંતુઓનું જોર વધે છે, અને તેથી રાત્રિના સમયે ઘરમાં થોડી વાર સઘડીઓમાં દેવતા સળગાવીને હવાને ગરમ બનાવવી તેમજ સગાં બહારમાં પ્લેગના દરદીઓને જોવા જવું પડે તો બનતા સુધી રાતવાસો ત્યાં રહેવું નહિ.

૫. શ્વાસોશ્વાસ મારફતે લાગુ પડતા પ્લેગના જંતુઓ અને તેનાથી બચવાના ઉપાયો—આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ પ્લેગના જંતુઓ શ્વાસોશ્વાસ મારફતે પણ લાગુ પડે છે. જો કે શ્વાસોશ્વાસ લેવાનું કાર્ય અટકાવી શકાય તેવું નથી, અને તેથી જે ઠેકાણે પ્લેગના જંતુઓનો અતિશય ઉપદ્રવ હોય તેવા સ્થળે બનતા સુધી જવું નહિ જોઈએ. અગર જો જવાની જરૂર પડે તો જે સમયે તેવા સ્થળે સૂર્યનો પુરતો તાપ પડતો હોય તેવા સમયે જવું,

કિંવા મધક કે લીમડાનાં પાંદડાંની ડુણી સળગાવીને તે સ્થળની હવા સ્વચ્છ કરીને જવું જોઈએ, બનતા સુધી દિવસના બાર વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધીનો વખતજ આ કામ માટે પસંદ કરવો જોઈએ. અને એ સમય છોડીને બાકીના વખતમાં કાંઈપણ પ્લેગ દુષિત સ્થળે જવાને ધર બહાર એક પણ પગલું ન ભરવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞ લેવી જોઈએ, પ્લેગનું દરદ જેને લાગુ પડેલું હોય તેવા દરદીના શ્વાસોશ્વાસદ્વારા પણ બીજાં તેની નજીકમાં બેઠેલાં કિંવા સારવારમાં રોકાએલાં મનુષ્યોને પ્લેગ લાગુ પડે છે; અને તેમાં પણ ધલું કરીને ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાંની વિકૃતિ કરનાર પ્લેગના દરદીનો શ્વાસ બીજા સારા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવો એ ખરેખર ભયંકર છે; અને તેથી કાંઈપણ પ્લેગના દરદી પાસે કદાચ બેસવું પડે તો દરદીના મહોઝમાંથી શ્વાસ આવતો હોય તેની સામે બેસવું નહિ, પરંતુ તેનાથી જિલટી અર્થાત્ શુદ્ધ હવાવાળી બાજુએ બેસવું. આ વાત શ્વાસ ખ્માનમાં રાખવી. વળી આવા પ્રકારનો દરદી શ્વાસ લે, ખાંસી આવ, છીંકે કિંવા બોલે ત્યાં તેનાં બીનાં રજકણો સારવાર કરનારાઓના શ્વાસમાં ન જાય એટલા માટે એવા પ્રસંગે તેઓએ પોતાના મોઢા આડું કપડું રાખવું, અને તે કપડું દરરોજ બાળી મુકવું. વળી પ્લેગવાળા દરદીનો ઓરડો વાળનારના શ્વાસમાં પ્લેગવાળી જગ્યાની ધૂળનાં રજકણો જવાથી પણ પ્લેગ લાગુ પડવાનો સંભવ છે, એટલા માટે દરદીનું થુંક, કફ, મળ, મૂત્ર વિગેરે જમીન ઉપર નહિ પડવા દેતાં આશરે એક અવોળ કામોલિક એસિડ મેળવેલા દશ શેર પાણીમાં કે તેની ગેરહાજરીમાં ચુનાના પાણીમાં ઝીલી લેઈ તેનો જલદી નાશ કરવો. વળી એ થુંક કે કફ લેતી વખતે તેના ઉપર માખીઓ બેસે નહિ તેની સંભાળ રાખવી. કેમકે માખીઓ એ કફ

અથવા તો થુંકને ચુસીને તેનો ચેપ બીજે ફેલાવે છે. વળી દરદી-
વાળા ઓરડાને વાળવાની કે શેત્રંજીઓ વિગેરે અપટવાની પણ બંધી
કરવી. અને બે ભાગ રસકપુરને બે હળ્લર ભાગ પાણી સાથે ઓગા-
ળીને તે પાણીમાં કપડું બીંબવીને તે બીના કપડાથી જમીન તથા
શેત્રંજીઓ લુછી લેવી.

૬. શરીરના કાષ્ઠપણુ ભાગ ઉપર પડેલાં ચાંદા, ચાંદીઓ
મારફતે લાગુ પડતો પ્લેગ અને તેનાથી અથવાના ઉપાયો—
હાથ, પગ અથવા તો શરીરના કાષ્ઠપણુ ભાગ ઉપર ચાંદુ, ચાંદી,
જાખમ, ભીઝરડો કિંવા કાપો પડેલો હોય અથવા તો છાલાએલું
હોય ત્યારે તે ભાગ ખુલ્લો રાખીને પ્લેગવાળા સ્થળમાં જવું નહિ.
કરણુ કે તે દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે, અને
આપણે નિસ્મય થઈએ તેવી રીતે એકાએક પ્લેગનો રોગ લાગુ પડે
છે. માટે પ્લેગવાળા જગ્યામાં જવાની જરૂર પડે તો આવી ઇન્ન-
વાળા ભાગ ઉપર ગમખ્લાસ્ટરની પટ્ટી મારી તેને સારી પેઠે ઢાંકી
ફેવો, અથવા બે તેમ કરવાને ન અને તો તે ભાગ ઉપર કાર્બોલિક
ઓઈલ એટલે ધા તેલમાં ૩ બીંબવીને મુકવું, અને તે ઉપર કપ-
ડાનો પાકો બાંધીને જવું.

૭ પગનાં તળીઆંદ્વારા લાગુ પડતો પ્લેગ અને તેથી
અથવાના ઉપાય. શરીરના બીજા કાષ્ઠપણુ અવયવ કરતાં પગનાં
તળીઆંદ્વારા પ્લેગનાં જંતુઓ બહેલાં લાગુ પડે છે, અને તેથી પ્લે-
ગના સમયમાં જોને મળે તેણે પગે મોળા પહેરવા, અને તે ન મળે
તેણે બોટા પહેરવા. પરંતુ ઉધાડા પગે કાષ્ઠપણુ સ્થળે જવું નહિ.
પ્લેગવાળા રૂત્તમાં કર્મ ઉપર આધાર રાખીને પ્લેગદુષિત સ્થળમાં

પડી રહેવું અને ઉપાસ પગે ફરવું એ મોટામાં મોટું પાપ છે, કુર્કર્મ છે, જીવમ છે, અધર્મ છે, મરણના મુખમાં જવાની અને વળી ખીજાઓને સાથે લેઈ જવાની એટલે મરવાની તેમજ ખીજાઓને મારવાની વિષની કટારી છે અને ખારી છે.

૮. પ્લેગની વૃદ્ધિ થતી અટકાવનારાં જંતુનાશક દ્રવ્યો- આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્લેગનાં જંતુઓ સંખ્યાબંધ રીતે હવામાં, પૃથ્વી ઉપર તેમજ ચાંચડા અને ઉંદરોમાં વસે છે, અને તેઓના લીધેજ પ્લેગનું દરઃ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એ જંતુઓનો નાશ કરવો એ પણ પ્લેગની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે. આવાં જંતુઓનો રસાયણિક દ્રવ્યોથી નાશ થઈ શકે છે, અને જે દ્રવ્યો તેઓનો નાશ કરે છે તેઓ ડીસઇન્ફેક્ટન્ટ અથવા તો દુર્ગંધનાશક દ્રવ્યોના નામે ઓળખાય છે. જે જંતુઓ નિર્બળ અને ઓછા પ્રમાણમાં હોય તો સાધારણ દ્રવ્યોથી પણ તેઓનો નાશ થઈ શકે છે, પરંતુ જે તેઓ વધારે જથ્થામાં અને બળવાન હોય તો તેઓનો નાશ કરવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાનાં દ્રવ્યો પણ સખ્ત સ્વરૂપમાં હોવાં જોઈએ. આ કામ માટે આજકાલ જે, જે દ્રવ્યો વપરાય છે તેઓમાં નીચે બતાવ્યા મુજબનાં મુખ્ય છે. એ સિવાય વળી કુદરતી રસાયણ એટલે ઓકસિજન વાયુના યોગે પણ ધણાંખરાં જંતુઓનો નાશ થઈ જાય છે.

૧ ઓકસીજન આસ અથવા ક્લોરીન આસ સાથે પોદાસ પરમેગનેટનો સંયોગ કરવાથી જંતુઓ મરી જાય છે. તેવીજ રીતે મંધક, લીબડાનાં પાંદડાં કે લોખાનની ધુણી કરવાથી અથવા તો પારો, શીનાઇલ, સુના કે કાર્બોલિક એસિડનું પાણી છાંટવાથી પણ જંતુઓનો નાશ થાય છે. અને તેવાં પાણીઓ નીચે મુજબ બનાવીને વપરાય છે.

રસકપુરનું લોશન-પાણી બનાવવાની રીત.

રસકપુર—૧) એક રતલ.

મીઠું—૨) બે રતલ.

પાણી—૧૦) દશ ગ્યાલન (૧૦૦ પાઉન્ડ)

પ્રથમ રસકપુર અને મીઠાને સારી પેઠે ખરલ કરી પાણીમાં નાખી સારી પેઠે ઓગળી જાય ત્યાં સુધી હલાવવું, અને પછી ઘરમાં છાંટવાના તેમજ દરદીએ વાપરેલાં બિજાનાં, કપડાં, ઘરનો સામાન વિગેરે સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લેવું.

કાર્બોલિક લોશન બનાવવાની રીત. કાર્બોલિક એસિડ એક ભાગ લેઈ પીસ ગ્યાલન પાણીમાં થોડાએક નરમ સાથુ સાથે મેળવી ઉપયોગમાં લેવું.

ચુનાનું લોશન બનાવવાની રીત. ઘર ધોળવા તેમજ મોરીઓ અને સંડોસોમાં નાખવા માટે ચુનાનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ચુનાના જડા પાણીમાં કલોરાઇડ ઓફ લાઇમ મેળવીને વાપરવું.

આ સિવાય વળી ફેટલાએક અનુભવી અને કાબેલ ડૉક્ટરોનો એવો મત છે કે કલોરીન ગ્યાસ અને કાર્બોલિક એસિડને સાથે મેળવી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી ગમે તેવી બળવાન સ્થિતિનાં અને ગમે તેટલાં વધી પડેલાં હોય તોપણ સઘળાં જંતુઓનો નાશ થઈ શકે છે,

આવાં લોશનોનો ઉપયોગ કરવામાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી—જે કે જંતુઓનો નાશ કરવાને માટે આવીરીતે મક્કનો ને ચુનાથી ધોળવામાં આવે અને કાર્બોલિક એસિડ, રસકપુર વિગેરે

નાં પ્રવાહીઓ છાંટવામાં આવે ત્યારે ફેટલાં એક જંતુઓનો નાશ થાય છે, પરંતુ એ લોશનો છાંટવાથી થયેલી ભોંયતળીઆની બીનાશ નો લાભો સમય ટકે તો તે બીજાં બચવા પામેલાં જંતુઓમાંથી ઉલટો અસંખ્ય જંતુઓનો વધારો કરી આવે છે. માટે આવાં લોશનો છાંટ્યા બાદ જેમ બને તેમ તેઓને જે સ્થળે છાંટવામાં આવ્યાં હોય તે સ્થળોને જલદી કારાં પાડવાં જોઈએ. આ કામ માટે યોગ્ય લાગે તો જાપરાનાં નળીયાં ઉઠ્ઠલી નાંખીને ચાર, પાંચ દિવસ સુધી ધરમાં સૂર્યનો તડકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાખલ કરવો જોઈએ, તેમજ ભોંયતળીઆ ઉપર જાણ્યાં, ધાસ વિગેરેની તાપણીઓ પણ કરવી જોઈએ.

૯. પ્લેગ પ્રતિબંધક ઔષધો—પ્લેગની સૃષ્ટિ ઉપર થયેલી મૂળ શરૂઆતથી માંડીને આજ પર્યંત એટલે લગભગ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષો કરતાં પણ વધારે સમયથી અનેક વિદ્વાન વૈદ્ય ડૉક્ટરોએ સતત પરિશ્રમ લેઈ શોધ કરવા છતાં પણ પ્લેગ થતો અટકાવવાનો કિંવા લાગુ પડ્યા પછી તેમાંથી દરદીને બચાવવાનો કાંઈ પણ રામબાણ ઔષધિઉપચાર હજુસુધી સર્વમાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી. તોપણ છેલ્લાં વીસ વર્ષો એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૬થી આજસુધી ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં પણ સતત રીતે આ દેશમાં પ્લેગ ચાલુ રહેવાથી નામદાર સરકારના મેડિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી તેમજ બીજાં પણ વિદ્વાન વૈદ્ય ડૉક્ટરો તરફથી અનેક ઔષધોનો બહોળો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. તેના પરિણામે જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી સંતોષકારક રીતે જે જે ઔષધો આજસુધીમાં સિદ્ધ થયાં છે તેઓનુંજ આત્ર અત્રે વર્ણન કરવામાં આવે છે, કે જેથી તેઓપૈકી

મને તે એકદમ ઔષધનો ઉપયોગ કરનારને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પણ ફાયદો થયા સિવાય રહે નહિ.

૧. સીરમની દવા—પ્લેગ દુષિત સ્થળમાં રહેવા છતાં પણ પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડે નહિ એટલા માટે સરકારી મેડિકલ ખાતા તરફથી પ્લેગના જંતુઓમાંથી એક પ્રકારની રસી તૈયાર કરવામાં આવી છે—એ રસી સાળ મનુષ્યની આમડીમાં પીચકારી વડે ફાંખલ કરવાથી પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું નથી એમ કહેવાય છે. આ રીતથી ચોક્કસપણે ફાયદો થાય છે જ કે કેમ? તેમજ એ રસી મુકાવવાથી તેની ઝેરી અસરને લેધને બિવિધમાં બીજા કોઈ અણુધાર્યા રોગોની આપદા બોગવવી પડે છે કે કેમ? તે વિષે ઘણા મતભેદ ચાલે છે, અને તેથી તેના સમાધાનાર્થે નામદાર મુંબાઈ સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે:—

મરકી અટકાવનારી દવા મુકવાના સંબંધમાં કેટલાએક વિચિત્ર જુલબરેલા વિચારો ફળવાએલા લોકોના મનમાં હજી પણ જાહેરા છે, એમ સરકારની જાણમાં આવ્યું છે. અને તે વિચારો એ છે કે—
(૧) મરકી અટકાવવાની દવા મુકવાથી જો કે તે વખતે મરકીમાંથી ખચાવ થાય છે તો પણ બીજે વર્ષે મરકી થવાનો સંભવ રહે છે અને (૨) સદરહુ દવાથી નરમ પ્રકારની મરકી થાય છે. આ જુલબર્યા વિચારો પૈકી પહેલા વિચારના સંબંધમાં જણાવવાનું કે મુંબાઈની પહેલ લેબોરેટરીના ડીરેક્ટરે જે કીમતી આંકડા વાર હકીકત ભેગી કરી છે તે ઉપરથી એવું નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ થાય છે કે દવા મુકતી વખતે અથવા ત્યારપછી પણ મરકી થવાનો કોઈપણ સંભવ રહેતો નથી, તથા દવા મુકેલા માણસની તબીયત કોઈ પણ રીતે બગડતી

નથી. દવા મુક્યા પછી તે મનુષ્યને કેટલી મુદત સુધી મરણી લાગુ પડતી નથી તે જો કે નક્કી કહી શકાતું નથી, તો પણ એટલું તો નિઃસંશય જણાયું છે કે દવા મુક્યા પછીના છ મહિના દરમ્યાન તે દવાની મરણી અટકાવવાની શક્તિ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને પહેલા વર્ષની આખર સુધી તે કાયમ રહે છે, તથા રસી મુક્યા પછીના બીજા વર્ષે તે શક્તિ કંઈક ઘટતી જાય છે. પાંચ વર્ષ પછી પણ આ શક્તિનો થોડો ઘણો અંશ રહેલો હોય છે. આ મુદતની આખરે જો કે દવા મુકેલા મનુષ્યના લોહીમાં કંઈ પણ મરણી અટકાવનાર તત્વ રહેલું હોતું નથી તો પણ તેની શારીરિક સ્થિતિ પાંચ વર્ષ ઉપર જેવી હતી તેના કરતાં કાંઈ પણ પ્રકારે ખરાબ હોતી નથી. તેમજ બીજા લોકોને મરણી થવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલોજ સંભવ તેને હોય છે. અને તેથી સહુથી ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે દરવર્ષે રસી મુકાવ્યા કરવી. કેમકે રસી મુકાવ્યા પછી બીજા વર્ષમાં તેની મરણી અટકાવવાની શક્તિ કંઈક ઘટે છે. અને તેથી જો તે વર્ષમાં ફરીથી દવા મુકવામાં આવે તો તેની એકંદર શક્તિ આગલા વર્ષ કરતાં વધે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ષમાં દવા મુકાવવાથી બીજા વર્ષ માં મરણી અટકાવવાની શક્તિ જેટલી હોય છે તેના કરતાં વધે છે. અને આજ પ્રમાણે ફરી ફરી દવા મુકાવ્યાથી તેની મરણી અટકાવવાની શક્તિ વધતી જાય છે.

દવા મુકાવ્યાથી એક નરમ પ્રકારની મરણી થાય છે એવો જો બીજો જુલ સરેલા વિચાર છે તે કેવળ ભ્રમજ છે, એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે મરણી અટકાવનારી દવા જંતુઓ વિનાનો પ્રવાહી પદાર્થ હોવાથી કાંઈ પણ રોગ થવાનો નથી. રસી મુકાવ્યાથી શોં શોં

પરિણામો આવેછે, તે જોવાની એક અપૂર્વ તક તુરંમના વૈદ્યકિય અમલદારોને મળી છે. અને તે ઉપરથી એવું જણાયું છે કે દવા મુકેલાં ૬૮૩૫ મનુષ્યોમાંથી માત્ર ત્રણ મનુષ્યો સિવાય બીજા કોઇને કંઈ પણ ઇલાજ થઈ નહોતી. અને આ ત્રણે શખ્સોને બગલમાં ગાંઠ નીકળી હતી, જે એકજ અઠવાડીયામાં બેસી ગઈ હતી. મરકી અટકાવનારી દવાની શું શું અસર થાય છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું અશક્ય છે. કારણકે તે સમજવામાં ઘણા વૈદ્યકીય જ્ઞાનની જરૂર છે, તોપણ એટલું તો કહી શકાય છે કે મરકી અટકાવનારી દવામાં જે જંતુમાંથી મરકી ઉત્પન્ન થાય છે તે જંતુઓનાં જીવન તરવો હોય છે. અને જ્યારે આ તરવો મનુષ્યના શરીરમાં પીચકારીથી દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તેના લોહી સાથે મળી જાય છે. અને તેમાંના એટલે લોહીમાંના જીવકોશના લીધે મરકીના જંતુઓના ઝેરનો નાશ કરનાર તરવો ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતી હમેશના નિયમ પ્રમાણે આવા ઝેરનો નાશ કરનારાં પુષ્કળ તરવો તૈયાર થાય છે અને તે રસી મુકાવવાથી લાગુ પડતી મરકીને અટકાવનારાં તરવો તરીકે લોહીમાં ફેરે છે. આ પ્રમાણે લોહીમાં તૈયારી હોવાથી મરકીનાં જંતુઓ તેમાં દાખલ થતાની સાથેજ કાંઈ મધુ માફું પરિણામ લાવે તે પહેલાં નાશ થઈ જાય છે.

મરકી અટકાવનારી દવા કેવી રીતે અસર કરે છે તેનું આ ટુંક વર્ણન છે. અને તે ઉપરથી સમજાશે કે રસી મુકાવવાથી તેની અસરથી શરીરમાં પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવનારૂં તત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તે દરમ્યાન કંઈ પણ ખરાબ પરિણામ થવું અશક્ય છે.

જ્યારે મુંબાઈ સરકાર રસીની તરફેણમાં આવો લાભદાયક

અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. ત્યારે વળી ખીજા અનેક પ્રતિષ્ઠિત મેડીકલ
ઓશીસરો તેના વિરુદ્ધ કેવી સખ્ત ટીકા કરે છે. તેનું વાંચકાને સ્વસ્થ
દિગ્દર્શન કરાવાને માટે માત્ર એકાદ, બે અભિપ્રાયો અત્રે ટાંકી ખતા-
વવામાં આવે છે—આ ટીકાઓ સમજવાને માટે પ્રથમ પ્લેગની રસી
એ શું ચીજ છે અને તે કેવી રીતે ખનાવવામાં આવે છે.

સીરમની દવા એટલે પ્લેગની રસી ખનાવવાની વિધિ—
આ રસી ખનાવવાને માટે પ્રથમ પ્લેગના જંતુઓને સમુદ્રના ધાસ
ઉપર છૂટા મુકવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓ જલદી વધવા માંડે છે;
ત્યાર પછી મોટી બોટલીઓમાં બંધ કરીને છ' અઠવાડીયાં સુધી
તેઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. આ વખતે આ જંતુઓ ખાસ
પ્રકારનો મળ બહાર કાઢે છે. આ રસીનો શોધ કરનાર પ્રોફેસર
હાકીન સાહેબનું પોતાનું જ કહેવું છે કે તેઓમાંથી જે મળ નિકળે
છે. તે અત્યંત ઝેરી હોય છે. આ પછી એ બોટલોને ગરમ જળમાં
રાખીને જંતુઓને મારી નાંખવામાં આવે છે. અને બોટલોને બહાર
કાઢી તેઓની અંદર કાર્બોલિક એસિડ મેળવીને ન્હાની ન્હાની શીશી-
ઓમાં પેક કરીને બિન બિન સ્થળે પ્રયોગ માટે મુકવામાં આવે છે.
અને તેઓ સીરમની દવા એટલે પ્લેગ અટકાવનારી રસી તરીકે
ઓળખાય છે, જેથી તેનો મનુષ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે
છે. ડોક્ટરોના અભિપ્રાયો છે કે એમાં પ્લેગના જંતુઓ જીવતા પશુ
મોજુદ હોય છે. અને તેથી દક્ષિણ હૈદ્રાબાદના પ્લેગ કમીશનર
કર્નલ લારી સાહેબ કહે છે કે:—હું હાકીન સાહેબની પ્લેગ
અટકાવનારી રસીનો હૈદ્રાબાદ પ્રાંતમાં પ્રયોગ કરવા તૈયાર છું પશુ
તે એવી સરતે કે:—એમાંથી જીવતા જંતુઓ કેવળ નિર્મૂળ કરવામાં

આવે, અને પછી એમ સાખિત કરવામાં આવે કે આરસી મુકવામાં કાંઈપણ જાતનો લાભ રહે છે.

કર્નલ જોન્સ સાહેબ લખેછેકે:—રસીની બરેલી ૭ ખાટલીઓ પૈકી પાંચ ખાટલીઓમાં ચોખ્ખે ચોખ્ખી રીતે જંતુઓની વૃદ્ધિ થતી માલમ પડી. અને છઠ્ઠી શીશી સંબંધમાં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેમાં સંદેહ હતો.

આ ઝેરનો એટલે રસીનો પ્રવેશ થયા પછી આરથી ખાર કલા-કની અંદર મનુષ્યો વિશિષ્ટ પ્રકારના તાવની પીડાથી પીડિત થાય છે તેને માટે એ રસીનો બનાવનાર પ્રોફેસર હાફકીન સાહેબનો અભિ-પ્રાય છે કે ગરમી ૧૦૨ ડીગ્રી સુધી રહે છે. બાહુમાં સોજો માલુમ પડે છે. વળી બેચેની અને માથાનો દુખાવો પણ થાય છે. પ્રોફેસર સાહેબ સલાહ આપે છે કે ખાટલા ઉપર સૂવું, બાંહે હલાવવી નહિ, દુધ ચોખ્ખાનું ભોજન કરવું, અને ચોવીસ કલાક પછી એક સાદો જીલાબ લેઈ લેવો. આ વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે:—પ્લેગની રસી એ પ્લેગનોજ નત્ર પ્રકાર છે, અને તેથી પ્લેગ થયા પછી જે રોગો આ રસી મુકાવનારાઓ પૈકી ઘણા ખરાઓને પણ થાય છે. જે મનુષ્યને ખરેખર પ્લેગ થયા છતાં પણ ઇશ્વર કૃપાથી ગચ્છી જવા પામ્યા છે, તેઓની પાસે જઈને તેઓની દશા પુછશે તો કાંઈ મૂત્રાશયમાં સદાને માટે ગરમી બેસી જવાની ફર્યાદ કરશે. કાંઈનો ચહેરો પીળો પડી ગયો હશે. કાંઈમાં ખુશ્કીએ ધર કર્યું હશે. અને તેથી જેઓ રસી મુકાવે છે. તેઓની પણ આજ દશા થાય છે. વળી કાંઈનું વીર્ય પાતળું પડી જાય છે. કાંઈનું મગજ નિર્બળ થઈ જાય છે, તો કાંઈનું શરીર રોગી બની જાય છે.

સર્જન જનરલ થાર્ટન કે જેમણે એક પત્ર વજીરે હિન્દના નામે લખ્યો હતો તેમાં જેઓ લખે છે કે:—રસી મુકાવી પ્લેગના હુમલાથી બચવાનો પ્રયાસ કરવો એ એક એવી જાતની તજવીજ છે કે શુદ્ધિથી વિચારતાં અસલ અને અખતરામાં બીન ઉપયોગી સાબીત થઈ ચુકી છે. વળી આ વાતનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે કે સંભવ છે કે રસીનો અમલ મનુષ્યના શરીરમાં કાંઈ એવી અવસ્થા ઉત્પન્ન કરી મુકે કે જેનું પરિણામ તે પછી થાણું જ ખરાબ જાહેર થાય.

આ પ્રમાણે એક તરફથી મુંબાઈ સરકાર જ્યારે રસીના ફાયદા જાહેર કરે છે, ત્યારે બીજી બાજુથી કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત તબીબો તેના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. છતાં એ બન્ને પૈકી કયા કથનોમાં સત્ય રહેલું છે, તેનો સર્વ માન્ય નિર્ણય હજી સુધી ન થઈ શકવાથી જનસમાજ પૈકી અમુક ભાગ જ્યારે તે ઔષધ પ્રત્યે વિશ્વાસની નજરથી જુવે છે, ત્યારે અમુક ભાગ તો હજી સુધી શંકાશીલ જ છે. અને તેથી જ્યાં સુધી તે બદલ સર્વ માન્ય સત્ય નિર્ણય પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરવો કે કેમ તે બદલ અમે પણ કંઈ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે જાતે મુકાવી જોઈ ખાતરી કરવી.

૨. એલોપેથિક એટલે અંગ્રેજી વૈદકના મત પ્રમાણેનાં અન્ય ઔષધો.

આયોડીનનો ઉપયોગ—પ્લેગનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાને તેમજ પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછી દરદીની ચિકિત્સા કર-

વાને માટે આજઠાલ આ ઔષધ વિશેષ અસરકારક માલુમ પડ્યું છે. અને તેથી ઘણા ખરા ડોક્ટરો તેનો પ્રત્યક્ષ અંદાજે સાફ ઓળખાવ તેવા સ્વરૂપમાં કિંવા આડકતરી રીતે પણ ઉપયોગ કરતા હોવાથી આજઠાલ તેની અનેક બનાવટો તૈયાર કરવામાં આવી છે. જેઓ પૈકી મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

ટીંકચર ઓફ આયોડાઇન રેક્ટી ફાઇડ—ઇ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૯૧૨ સુધી જુદા જુદા વિદ્વાન તખીઓ તરફથી પ્લેગના માટે અનેક દવાઓ સુચવવામાં આવી હતી અને અંતે તે બધી નિષ્ફળ નીવડી હતી. પરંતુ ત્યારબાદ સાલ્વેશન આર્મી મુક્તિ ફોજે આ ઔષધનો ઉપયોગ કરી પંજાબમાં લુધીઆણા નજીક આવેલી ઉમેદ-પુરની મુક્તિફોજ શાખાની આનંદી નામની નર્સે ૫૧ ફેસોમાંથી ૫૦ ફેસો સારા થયાનું પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું. તેમજ કાન-પુર નજીક ફરામાં આવેલી “ સાલ્વેશન આર્મીઆયર્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ હોમ ” નામની મુક્તિ ફોજની સંસ્થાના “ એન્સાઇન બોથાવુ ” એ ૬૦ ફેસોમાંથી ૫૬ સારા થયાનું જાહેર કર્યું હતું. તેમજ જો એ નિષ્ફળ ગયેલા ચાર ફેસો પણ મોડા આણુવામાં આવ્યા ન હોત તો તેઓ પૈકી પણ કેટલાએક બચી શકત એમ જણાવ્યું હતું. આ સંસ્થાએ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાની નીચે મુજબ રીત જણાવી હતી.

ટીંકચર ઓફ આયોડાઇન (Tincture of Iodine) નું એકકેક ટીપું થોડા પાણીમાં ભેળવીને દર બે, બે કલાકે પાવું, અને પ્લેગની ગાંઠ ઉપર પાણીમાં ભેળવ્યા સિવાયનો એ ટીંકચર આયો-ડીન ધસવાનું આખો વખત ચાલુ રાખવું. મુક્તિ ફોજની ઉત્તર

હિન્દુસ્થાનની :શાખાએ જાહેર કરેલો આ ઉપાય ધણેજ સહેલો હતો. અને તેથી જો તે અકસીર નિવડે તો અત્યંત લાભદાયક થઈ પડે એટલા માટે મુક્તિદેશના આ રિપોર્ટ પછી નામદાર પંજાબ સરકારે આ ઔષધની બહોળી અજમાયશ ચલાવી હતી. જેમાં તે ઔષધ પ્લેગ ઉપર અકસીર માલમ પડવાથી પંજાબ સરકારના અભિપ્રાય ઉપરથી સને ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ માસના ઇન્ડિઅન પ્રેસમાં બોમ્બે પ્લેગ રીસર્ચ લેબોરેટરીના મેજર લીસ્ટન તરફથી એવો રિપોર્ટ કરવામાં આવ્યો હતો કે:—

પંજાબ ગવર્નમેન્ટના પ્લેગ ખાતાએ સને ૧૯૧૫ ના સખ્ત ફાટી નિકળેલા પ્લેગના હુમલામાં ટીકયર આયોડીનનો ફતેહમંદ રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓએ ઘણી ખુશીથી આ ઔષધ મફત આપ્યું હતું અને સેંકડે એકાશી ટકા સારૂ પરીણામ આવ્યું હતું. પ્લેગ ઉપર જ્યારે બીજાં ઔષધો માત્ર નામનીજ અસર કરે છે ત્યારે આ પરીણામ કંઈ એમું ગણાય નહિ. અને તેથી જાહેરો તેમજ ગામડાંઓ કે જ્યાં પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હોય ત્યાં આ ઔષધ ધણો અસરકારક તેમજ અટકાવ કરનારો ઇલાજ થઈ પડશે.

પંજાબ સરકારે આ ઔષધ ક્યાં ક્યાં વાપર્યું અને શું શું પરીણામ આવ્યું તેના આંકડા આ મુજબ છે.

જાહેરનું નામ.	પ્લેગના દરદી.	આયોડીનની સારવારથી સારા થયા તે	નિષ્ફળ ગયા.
લાહોર	૧૩૯	૧૨૬	૧૩
હરેનાનક	૨૬૮	૨૧૦	૫૮
પુરડાસપુર	૩૩	૨૬	૭
ખાટલા	૨૧૧	૧૬૧	૫૦
લાલપુર	૫૪	૫૦	૪

આ ઔષધ વાપરવાની સરસ રીત એ છે કે ટીકયર આયો-
ડીનનું એક ટીપું એકથી બે ઔંસ પાણી સાથે મેળવીને જીને પ્લેગ
લાગુ પડ્યો હોય તેને પાવું. એ પ્રમાણે દર બે બે કલાકે દવા આ-
પવી, તેમજ ગાંઠ ઉપર સવાર, સાંજ ટીકયર આયોડીન ચોપડવું.
એ સિવાય બીજી કાંઈ પણ દવા આપવી નહી. દરદીને સારી તાજ
હવામાં રાખવો, તેને કાંજી, દુધ જેવો પ્રવાહી ખોરાક આપવો.
તરસ લાગે ત્યારે ઠંડું પાણી પુષ્કળ પાવું. પ્લેગમાં વધારે પાણી
ન પાવું એવું લોકો જે માને છે તે મોટી ભૂલ છે.

આ ઔષધમાં પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેને નાશુદ કરવાનો
તેમજ પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાનો પણ ગુણ સમાજેલો છે.
બંને તેથી પ્લેગ લાગુ ન પડે એટલા માટે તન્દુરસ્ત મનુષ્યે વાપ-
રવું હોય તો દરરોજ માત્ર એકજ વખતે એટલે સવારમાં એક
ઔંસ “અધોળ” પાણીમાં એક ટીકું ઔષધ નાંખીને પીવું.

આ રિપોર્ટ ઉપરથી સમજાશે કે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકા-
વવાને માટે તેમજ લાગુ પડ્યા પછી પણ નાશુદ કરવાને માટે
પ્રસિદ્ધમાં આવેલાં બીજાં સધળાં ઔષધો કરતાં આ ઔષધ વધારે
અસરકારક છે. પરંતુ પ્લેગ લાગુ ન પડે એવા હેતુથી તેના લાંબા
સમય સુધી ઉપયોગ કરવામાં ફટલાએક ડૉક્ટરો કિંવા બીજાં મનુ-
ષ્યો બહેમ કાઢે છે કે આયોડીન લાંબો સમય લેવાથી તેનાં આયો-
ડીઝમ નામે ઝેરી ચિન્હો થાય છે. આ બહેમના સમાધાન માટે બો-
લતાં ડૉક્ટર, જે. ડી. રોમર એલ, એમ, એન્ડ એસ જણાવે છે કે
જ્યારે ટીકયર આયોડીન નરમ પ્રવાહીના સ્વરૂપમાં એટલે એક
ઔંસ પાણીમાં એકદ, બે ટીપાંના માપથી લેવામાં આવે છે, ત્યારે

તે તુકશાનકારક નિવડે એ વિચાર તદન જીલ બરેલો અને નહિ માની શકાય એવો છે.

હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે આવી રીતે તે લાંબા સમય સુધી લેવામાં આવે તો પણ તેનાં વિષારી ચિન્હો કે જે આયોડીઝમ કહેવાય છે તે નિપજતાં નથી. આ વાત હું મારા પોતાના તેમજ બીજાં ધણાઓના અનુભવથી લખું છું.

પ્લેગનાં રામબાણ પેટન્ટ ઔષધો તરીકે આયોડીનની અનેક બનાવટો દર વર્ષે લાખો બાટલીઓની સંખ્યામાં બજારમાં વેચાય છે. પરંતુ તેમાંની એક પણ બનાવટ “બ્રીટીશ ફારમાકોપીઆ” કે જે માત્ર ઔષધોની બનાવટોની નિર્ભયતા અને શુદ્ધતા માટે વિશ્વાસ લાયક પુસ્તક છે તેના આશીસ્ત્વલીષ્ટ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. પરંતુ એવાં પેટન્ટ ઔષધો તેઓને બનાવનારાઓની મરજી મુજબ તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય છે. અને વળી વિશાળ રીતે અજમાયશ થયેલાં પણ નથી હોતાં. આમ હોવા છતાં પણ જ્યારે લોકો તેઓના પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. અને પરીણામ શું આવશે તેનો વિચાર કર્યા સિવાય લાખો બાટલીઓ ગટ-ગટાવી જાય છે. ત્યારે આ ઔષધ કે જે વિશાળ રીતે અનુભવવામાં આવ્યું છે. અને જેના સંતોષકારક પરીણામનો પંખળ ગવર્નમેન્ટ તેમજ જનરલ એફ, ડીલ, જીય, ટુકર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ જેમ્સ આ સ્પૉનર વિગેરેએ રિપોર્ટ જાહેર કરેલો છે તે ઔષધ માત્ર જે થોડાંએક શખ્સો બ્રહ્મ લાવે છે, તેઓના સિવાય બીજાઓને કંઈપણ અવગણ્ય કરે એવી હું કદપના પણ કરી શકતો નથી. અને

તેથી વગર જોમે નિર્ભયપણે તે ઔષધ વાપરવાને દરેકને હું બલા-
મણુ કહું છું.

વળી આ ઔષધના અસરકારક ગુણુ વિષે લખતાં અમદાવા-
દના સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર હીરાલાલ કેશવલાલ નાણાવટી ૭ મી ઓક્ટો-
બર સને ૧૯૧૭ના પ્રજાપંધુ પત્રમાં જણાવે છે કે:-આણુ મરકીમાં
જમાલપુર ટાકરજાની પોળમાં રહેતા જા. મોતીલાલ હરીવલ્લભદાસ
જારાફના ઘરમાં એક સાથે ૭ કેસો પ્લેગના થયા હતા અને તે
તમામને ગાંઠ નીકળી હતી. તે કેસો ઉપર મેં ટીકચર આયોડીનની
સારવાર અજમાવી હતી. જેના પરીણામે તે ૭ માંહેલા પાંચ કેસો
તદન સુધરી ગયા છે. અને માત્ર એક બાપ કે જે ગર્ભવંતી હતી
તેજ મરણુ શરણુ થયેલી છે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીને લાગુ પડેલો પ્લેગ
અસાધ્યજ ગણાય છે અને તે સિવાયના બીજા પાંચ કેસો સુધરી
ગયા છે. અને તેથી મારા તમામ ધંધાદારી બાપજોને હું ટીચર
આયોડીનની ટ્રીટમેન્ટ માટે ખાસ બલામણુ કહું છું. આ ઔષધ
હું એવી રીતે વાપરતો કે દરેક દરદીને ચોવીશ કલાકમાં થઈને
બાર વખત એટલે દર બે, બે કલાકે ટીચર આયોડીનતાં બે, બે
ટીપાં અડધા ઑસ પાણીમાં મેળવીને આપતો. ગાંઠ ઉપર લીનીમેન્ટ
આયોડી ચોપડાવતો અને તે ઉપર કાળા પથ્થરનો શેક કરાવતો.
ખોરાકમાં માત્ર દુધ અને કાંજી આપતો.

પ્લેગના દરદ માટે એ રીતે આ જુદા જુદા સ્થળે બહેણી
અજમાયશ થઈ ચુકી છે, અને તે દરેક સ્થળે અકસીર માલમ પડવાથી
આજકાલ પુષ્કળ છુટથી વપરાય છે. એમ પણ આ ઔષધનો
છુટથી અનુભવ લીધો છે અને તે સારી અસરકારક માલમ પડી છે,

માટે પ્લેગફાઇટ સ્થળમાં વસનારાઓને તે વાપરવાની બલામણુ કરીએ છીએ—પ્રેક્ટીકલ મેડીસીન નામનું વૈદ્યક પેપર ટીચર આયોડીનના બદલે પોટાસ આયોડીડમાંથી વળી “પ્લેગક્યોર” નામની દવા નીચે બતાવ્યા મુજબ રીતે બનાવી વાપરવાની બલામણુ કરે છે.

પ્લેગક્યોર બનાવવાની રીત—પોટાસ આયોડીડ ત્રણ ગ્રામ અને પોટાસ ક્લોરસ પણ ત્રણ ગ્રામ લેઈ આ બન્ને દવાઓને કાચ ના ત્રણ પૌંડ પ્રવાહી સમાય એવા બાટલામાં નાખી તેના ઉપર કાચનો છુચ બંધ કરી પાંચ મિનિટ સુધી બાટલાને ખુબ હલાવવો, અને ત્યારપછી તેમાં ચોખ્ખો હાથડો ક્લોરીક એસિડ એટલે મીઠાનો તેજળ ત્રણ ઔંસ રેડવો. બાદ દશ દિવસ સુધી તે બાટલાને ઠંડી જગ્યામાં રાખવો, અને ત્યાર પછી તે બાટલામાં રહેલા પ્રવાહી Mother Lipuid ને ફેંકી દેવું, અને નીચે ઠરી રહેલા ક્ષારને લઈ તેનું વજન કરી તે ક્ષારથી વીશગણું પાણી ઉમેરવું અને જ્યારે તે પાણીમાં ક્ષાર ઓગળી જાય ત્યારે તે મિશ્રણને “પ્લેગક્યોર” એવું નામ આપી નીચે પ્રમાણે વાપરવું.

પ્લેગ થયેલા ઠરદીને દિવસમાં ચારથી છ વખત આ મિશ્રણ દર ટાઇમે ૧૫ થી ૨૦ ટીપાં જોટણુ લેઈ એક ઔંસ પાણી સાથે મેળવીને આપવું.

પ્લેગ શિવાય બીજા તાવો માટે પણ આ અકસીર ઉપાય છે અને તેથી એવાં તાવો માટે દર વખતે ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં જોટણી આ દવા લેઈ એક ઔંસ પાણીમાં મેળવી પાવી—એમ આખા દિવસમાં ચાર વખત સુધી આપવી.

ત્યારે મેલેરીઆ પ્લેગ કિંવા એવી જ બીજા કાષ્ઠ તાવની મોસમ ચાલતી હોય ત્યારે જંતુનાશક અસર કરી તેવા રોગોનો એપ લાગુ પડતો અટકાવવાને માટે દર રોજ માત્ર એકજ વખત એટલે સવારમાં ૫ થી ૧૫ ટીપાં જેટલું આ ઔષધ એક ઝાંસ પાણી સાથે મેળવીને આપવું.

એ રીતે આ એકજ ઔષધ જર્મીસાઇડ પ્લેગ ક્યુર તોમજ શ્રીવર સોલ્યુશન તરીકે એટલે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવા, લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવા, તોમજ પ્લેગ શિવાયના બીજા ઝેરી તાવોમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ઔષધનો પણ અમે અનુભવ કરી જોયો છે. ગુણમાં અક-
શીર માલુમ પડ્યું છે. સ્વાદમાં પણ અત્રિય નહિ થતું હોવાથી આ દવા બાલ, વૃદ્ધ સર્વે આનંદથી પી શકે છે. પરંતુ પ્લેગ લાગુ પડેલા દર્દી ઉપર એકસરખી રીતે વિશેષ વખત વાપરવાથી કાષ્ઠ કાષ્ઠ વખત દર-
દીના હૃદયની ગતિને મંદ કરે છે અને તેથી નાડી નખળી પડતી જણાય છે. માટે જો એમ થાય તો તેની અંદર નીચેની દવાઓ મેળવીને વાપરવું.

પ્લેગ ક્યુર-૩૦ ટીપાં-ટીચર ડીજીટેલીસ્ટ-૧૫ ટીપાં.

લાઈકર સ્ટ્રીકન્યા-૬ ટીપાં. પાણી ૩ ઝાંસ.

જો પ્રમાણે સાથે મેળવીને તેમાંથી દર દાઢમે એક ઝાંસ જે-
ટલું આપવું.

આ પ્લેગ ક્યુર હમેશાં કાચનાં વાસણોમાંજ બનાવવું, અને
કાચનાં પ્યાલામાં લેખનેજ વાપરવું.

આ પ્રમાણે આયોડીનની બે સ્વતંત્ર બનાવટો વાપરવા ઉપરાંત વળી ટીકચર આયોડીનને નીચે મુજબ બીજાં ઔષધો સાથે મિશ્રણ કરીને પણ વાપરવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે.

પ્લેગ મિક્ચર બનાવવાની રીત—

એસિડ નાઇટ્રોહાયડ્રોકલોરીક ડીસ્યુટ ૨૦ ટીપાં—લીકર સ્ટ્રીક-કન્યા ૧૦ ટીપાં.

એસિડ કાર્બોલિક ૧૦ ટીપાં—ટીકચર આયોડીન ૨૦ ટીપાં.

ઓલ્યમ યુકેલીપ્ટી ૨૦ ટીપાં—પાણી ૨૦ ઓંસ.

એ પ્રમાણે સાથે મેળવીને તેમાંથી સવાર સાંજ એક એક ઔષધો દવા પીવાથી પણ જંતુનાશક, અને અમિદીપન અસર સારી રીતે થઇ પ્લેગના કુમલાથી બચી શકાય છે.

પ્લેગ પ્રતિબંધક પીલ્સ.

કિવનાઇન સલ્ફાસ ૬ ગ્રેન—પલ્વીસ આઇપીઝક બે ગ્રેન.

એસિડ કાર્બોલિક ૨ ગ્રેન—ટીકચર આયોડીન ૪ ટીપાં.

એકરદ્રાકટ બેનઝ્યન બેઇએ તેટલું

સાથે મેળવી ચાર ગોળીઓ કરવી અને તેમાંથી સવાર સાંજ, બે બે ગોળી પાણી સાથે લેવી.

આ સિવાય આયોડીનના સંયોગથી બનતાં બીજાં પણ કેટલાં-એક સાદાં તેમજ પેટન્ટ ઔષધોની તેમજ આયોડીન સિવાયનાં ઔષધોની પણ અનેક તબીબો તરફથી બલામણુ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેઓની બહુની અબજમાયસ થઇ સર્વાનુમતે મંજુર થયેલાં નહિ હોવાથી તેઓ સંબંધિ પિષ્ટપેષણ કરવાનું છોડી દેઈ વિદેશી

વૈજ્ઞાની હોમીઓપેથીક નામની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા ડૉક્ટરોના અનુભવ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલાં ઔષધોનો વિચાર કરીશું.

૨. હોમીઓપેથીક પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્લેગ પ્રતિબંધક ઉપાયો.

આ રોગના માટે હોમીઓપેથીક ડૉક્ટરો પણ શરૂઆતમાં જુદાં જુદાં ઔષધોની બલામણા કરતા હતા, પરંતુ હાલમાં તેઓના અનુભવ પ્રમાણે “ઇન્ડીશીબીન”નાં બીયાં કે જે ગુજરાતી તેમ જ મુનાની ભાષામાં પપીતાના નામથી ઓળખાય છે તેઓ અત્યંત અસરકારક માલમ પડ્યાં છે. આ ડૉક્ટરે વળી સદરકુ બીયાંની તારીફ કરતાં જણાવે છે કે આ ઔષધથી કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનો આસપાસ સને ૧૮૩૬માં પેરા ગામની પ્લેગ હોસ્પિટાલમાં પ્લેગના ગરીબ દરદીઓ કે જેઓ પોતાના નસીબ ઉપર આધાર રાખી પડ્યા હતા. તેમના ઉપર આદવા ડૉક્ટર હોનીન બર્નરે મદત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેગના ધણુ દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરકુ ડૉક્ટરને મોટું ઇનામ આપ્યું હતું. વળી આ ડૉક્ટર સાહેબ કે જેઓ હોમીઓપેથીક રીતના મૂળ શોધક વિશ્વાવખ્યાત ડૉક્ટર હેનીમાનના શિષ્ય હતા તેમને લાહોર જતાં પાલીમાં પ્લેગનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. તે વખતે તેમણે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી હતી અને તેથી તાવ ઉતરી પરસેવો આવ્યો હતો. અને બહારથી ફાઇપણ ઔષધ લગાડ્યા સિવાય પણ ગાંઠ અને દુખાવો તથા સોજો ઓછો થઈ ત્રણ અઠવાડીયામાં સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

જો કે આ દવાએ આમ પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી પણ તેને નાબુદ કર્યો હતો. તોપણ તેથી થતી અસરનાં લક્ષણો જોતાં પ્લેગના

પહેલા દરબને મટાડવામાં આ ઔષધ વિશેષ અસરકારક છે. અને તેથી પ્લેગને અટકાવનાર તેમજ મટાડનાર તરીકે સારી અસર કરે છે અને તેથી આ દરદના માટે તે અકસીર ઇલાજ છે એમ કહેવામાં કંઈપણ હરકત નથી.

આ ઉપરાંત વળી હોમીઓપેથીક રીત પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા આધુનિક સમયના બંગાળાના પ્રખ્યાતા ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર સી. આઇ. ઇ. એ હાલમાં આલતી મરડી ઉપર આ ઔષધની બહોળી અજમાયશ કરી પોતાના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે:- આ દવા પ્લેગ પ્રતિબંધક એટલે પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવાનો ગુણ પણ ધરાવે છે. આ દવાને યુનાનીમાં પીપીતા કહે છે અને તે યુનાની ઔષધો વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાં મળે છે. ચાલુ મરડીના સમયમાં જેમણે એના બીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યા હતાં તેમાંના એકે ને પણ મરડી લાગુ પડી નહોતી, બીયાં સિવાય વળી હોમીઓપેથીક ઔષધો, વેચનારી કંપનીઓ આ દવાનો અર્ક બનાવી ને પણ વેચે છે.

ઇગ્નાતીયા બીન (Ignatia Bean) નાં ગ્રાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ અને શીલીપાર્થનમાં થતાં હોઇ યુનાની વૈદ્યો કેટલાંએક દરદો ઉપર તેનાં બીયાંનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી આ દેશમાં તે મોકલવામાં આવે છે, અને દરેક મોટાં શહેરોમાં યુનાની ઔષધો વેચનારા ગાંધીઓને ત્યાં તે મળી શકે છે. મુંબાઇમાં બીંડો બજાર, અંબાગલી તેમજ બંદર ઉપરના ગાંધીઓના ત્યાં તેનું દરેક

જુટક બીજ બેથી ચાર પૈસે વેચાય છે. કાલેરા અટકાવવાને માટે
 ત્રાંબાના ગોળ નાના કડકાઓને કાણું પાડીને પેટને અડકે તેમ બળે
 બાંધવાનો ઉપાય સહેલો હોવા છતાં જેટલો અકસીર મનાય છે.
 તેવીજ રીતે પ્લેગથી બચવાને માટે પખીતાનાં બીજને સારીને દોરીમાં
 પરોવી હાથે બાંધવાનો ઉપાય પણ અકસીર મનાય છે. વળી આ
 બીજના દુકડા કરીને ધરમાં ઊઘાડા ગોખલાઓ વિગેરે સ્થળે
 રાખી મુકવાથી ધરમાંથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ થાય છે અને તેથી
 ઊંદરો ગરતા પણ બચાવી શકાય છે એમ કહેવાય છે. વળી જેને
 પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તેને ખાવાના માટે આ આપણ આપવાથી
 પણ આરામ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ઔષધનાં જુદા જુદા ડોક-
 ટરોએ વખાણુ કરેલાં છે. છતાં તેમાં કેવાં તત્વો સમાયેલાં છે, અને
 તેથી ખાવામાં વાપરવું હોય તો કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવું તેનો
 ખુરતો ખુલાસો કાઢ્યો કર્યો નથી. પરંતુ નાડકર્ણી સાહેબે “ઇન્ડી-
 યન પ્લેન્ટસ એન્ડ ડ્રગ્સ” નામના ઈંગ્લેજ ભાષામાં લખેલા પુસ્તકમાં
 એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે:-આ બીયાં કાલેરામાં પણ
 વાપરવાને ઉપયોગી છે એમ કહેવાય છે. તેઓનો આકાર ગોળ
 કિંવા લંબગોળ હોઈ એક ઈંચ લાંબાં અને એટલાંજ કિંવા વધારે
 ઓછાં પહોળાં હોય છે. અને ઝેર કાચલાંના જેવાંજ એટલે સ્ટ્રીકન્યા
 તેમજ ખુસાઇન નામનાં ઝેરી તત્વો જુદા જુદા પ્રમાણમાં સમાવે
 છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ટ્રીકન્યા અને બા ટકા જેટલો
 ખુસાઇન હોય છે. વળી તેમાં ઝુકસાઇડ લોએનીન નામનું તત્વ
 રહેલું છે એમ પણ મનાય છે. આ બીયાંમાંથી ઝેર કાચલાં કરતાં
 વધારે સ્ટ્રીકન્યા નિકળતો હોવાથી કેટલીએક વખતે મુરોખમાં પણ

મોકલવામાં આવે છે. વળી એ બીયાંમાંથી અર્ક તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે ટીકચર ઇંગ્લીશીયાના નામથી ઓળખાય છે અને કમ્પ તેમજ બીજી ઇંગ્રેજ દવાઓ વેચનારી કંપનીઓમાંથી આશરે ચાર આના જેટલી કિંમતે એક ઔસ મળી શકે છે. એ ટીકચર ત્રણથી વીસ ટીપાંની માત્રામાં વાતહારક પૌષ્ટિક તરીકે આપી શકાય છે. એક ભાગ બીયાં અને દસ ભાગ સ્પિરિટ સાથે મેળવીને આ ટીકચર તૈયાર કરવામાં આવે છે.

અર્કના સ્વરૂપમાં આ ઔષધ કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવું તેની માહિતિ આ ઉપરથી મળી હતી, પરંતુ જો અર્ક મેળવવાની સગવડ ન બની શકે તો બીયાંને વાટીને કરેલા ચૂર્ણનું માપ આ ઉપરથી ચોક્કસ થઈ શક્યું નહોતું. પરંતુ “મખજન ઊલ અદ્દીઆ” વિગેરે યુનાની વૈદ્યકનાં પુસ્તકો ઉપરથી સમજાયું છે કે ચૂર્ણના સ્વરૂપમાં આ ઔષધ દર ટાઇમે ૧ થી ૨ ધર્જાંબાર જેટલું વાપરવાને વાધો નથી. પરંતુ આખા દિવસનું થઇને, ૨૦ ધર્જાંબારથી વધારે આપવું જોઈએ નહિ. અને તેથી જો પ્લેગનો ચેપ લાગુ ન પડે એટલા માટે સારા શરીરે તેને વાપરવું હોય તો દરરોજ એક ઔસ પાણીમાં તેના અર્કનાં દશેક ટીપાં નાંખીને દરરોજ સવારના પીવા તેમજ એટલું ઔષધ સાંજે લેવું, અને જો ચૂર્ણ કિંવા ગોળીના રૂપમાં વાપરવું હોય તો સવાર સાંજે ૨ થી ૩ ધર્જાંબાર જેટલું પાણી સાથે લેવું. આ ઔષધનો અમે પણ અનુભવ લીધો છે. અને તે પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી વાપરવા કરતાં પ્લેગ પ્રતિષ્ઠક એટલે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવા તરીકે સાફ કામ કરે છે. માટે પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની વિધિ નહીં

અતાવતાં માત્ર પ્લેગ પ્રતિબંધક તરીકે વાપરવાનીજ વિધિ અતાવી
તે કાર્ય સાર વાપરવાની બહામણુ કરીએ છીએ.

આયુર્વેદિક પદ્ધતિ એટલે દેશી વૈદકના મત પ્રમાણેનાં
ઔષધો—પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું અટકાવવાને માટે જુદા જુદા
વૈદો તરફથી જુદા જુદા ઔષધોની બહામણુ કરવામાં આવે છે.
ફેટલાએક વૈદો આ કામ માટે વિડંમ તંદુલ પૂર્ણ એટલે વાવડીંગનાં
ખીજ બરડવાથી તેમાંથી નિકળતી તાંદળા જેવી ચીજોનું ચૂર્ણ કરી
સવાર સાંજ ૦૧ થી ૦૩ તોલા જેટલા માપમાં પાણી સાથે લેવાનું
કહે છે. ત્યારે ફેટલાએક વૈદો કૃમિ કુઠાર રસ, આરોગ્ય વર્ધની
ચુટિકા કિંવા ગંધક રસામન સેવવાનું કહે છે. વળી દરરોજ સવાર,
સાંજ માત્ર લીમડાનાં પાંદડાનો રસ એકથી બે તોલા જેટલો પીવો
એ વાતનેજ ફેટલાએક વૈદો સર્વોત્તમ ગણે છે અને તેથી જો કે
કીયું ઔષધ ખાસ અકસીર ગુણુ કરી શકે છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય
થયો નથી તોપણ બગવાનું ચરકમાર્થે પ્રજાઅપરાધથી થતાં દરદોના
સંબંધમાં “ મહા અગદ ગંધ હસ્તી ” નામનો પ્રયોગ લખેલો છે.
જે આ દરદનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાને માટે તેમજ લાગુ
પડ્યા પછી નાશુદ કરવાને માટે પણ અકસીર ગુણુ કરે છે એમ
અનુભવ ઉપરથી સમજાયું છે. અને તેથી તેની બનાવટ આ નીચે
આપવામાં આવે છે.

મહા ગંધ હસ્તી અગદ બનાવવાનો વિધિ—તમાલપત્ર,
અગર, મોચ, લોખાન, રાજ, ગુગળ, અશીષુ, સીલારસ, ચંદન,
બ્રાહ્મી, તજ, જટામાંસી, કમળ, નેત્રવાળો, નગોડના ખીજ,
વીરણુ, નખલા, દેવદાર, સોનાના વર્ણ, ફેસર, કમરો, ઉપલેટ, પર્ણિલા

તમર, સરસડાનો પંચાંગ. સુંક, પીંપર, મરીઆ, ઇલાયચી, શુદ્ધ મન-
સીલ, કાળુ છરૂ, ગરણી, માલ કાંકણી, કરંજ, ઘોળા સરસવ. હળ-
દર, તુળસી, રસાંજન, વાવડીંગ, સોના જેરૂ, મજીઠ, લીંબડાનો ચુંદર,
વાંસકપુર, પુલાવેલી હીંગ, કાકાં, લુણી, લાખ, જેઠીમધ, બાવચી,
વજ, ધરો, નારવેલ, કાગડીયું એ બધા સરખા બાગે લેઈ ખાંડી
ચૂર્ણ કરી કપડે ચાળી લેવું પછી તેનું ચૂર્ણ જેટલું વજન હોય તેથી
ચોથા બાગે તેમાં ગોરોચન (ગોરૂ ચંદન) મેળવી કાળા સરસ-
ડાનાં પુલોના રસ સાથે ખરલ કરી એક વાલની ગોળીઓ કરવી.
આ ગોળીઓમાંથી સવાર, બપોર તથા સાંજ એમ દિવસમાં ત્રણ
વખત એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવાથી પ્લેગનું દરદ લાગુ
પડતું નથી. વળી જેને પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તેને દર બે, બે કલાકે
એક એક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી, આંખમાં આંજવાથી, તેમજ
મોઠ ઉપર લેપ કરવાથી દરદીને આરામ થાય છે. વળી સવાર, સાંજ
આ ગોળીઓનો ધરમાં ધુપ કરવાથી ધરની હવા શુદ્ધ થાય છે.

પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાને તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ
કરવાને માટે આજકાલ એટલા બધાં ઔષધો વપરાય છે કે એક
સાધારણ મનુષ્યને પૂછવાથી પણ પાંચ દસ ઔષધો તો સહેજમાં
બતાવી શકે છે. પરંતુ તેઓ પૈકી બાગ્યેજ કોઈ અસરકારક હોય
છે અને તેથી તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ઘણાં મનુષ્યોની
વૃથા પ્રાણહાનિ થાય છે. આમ ન બને એટલા માટે ખાસ વિશ્વાસ
રાખવા લાયક જે ઔષધો સિદ્ધ થયેલાં છે તેજ માત્ર અત્રે દર્શા-
વવામાં આવ્યાં છે. અને તેથી તેઓ પૈકી યોગ્ય લાગે તેવા એકાદ
ઔષધનું સેવન કરવું. એ ઉપરાંત વળી પ્લેગની રતુ આવતી હોય

ત્યારે દરેક મનુષ્યે પોતાના આહારવિહારમાં અત્યંત નિયમિત રહેવું જોઈએ, હંમેશાં જે ખોરાક ખાવામાં આવતો હોય તેના કરતાં પ્લેગના વખતમાં જલદી પચે તેવો, તાજો ખનાવેલો અને ઉંચી જાતનો ખોરાક વાપરવો જોઈએ. અને વળી દરરોજના નિયમ કરતાં આ રૂતુમાં ખોરાક કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં ખાઈ વધારાની ભૂખ દુધ પીને શાન્ત કરવી જોઈએ. લાકડું, લાપશી, પકવાનો, વિગેરે ખારે તથા વાસી ખોરાક બિલકુલ ખાવો નહિ, જમણુવારો, ઉગ્ન-ણીઓ, મીઠાસો વિગેરેમાં જમવા જવું નહિ, તેમજ નાટકો, ચેટકા, રમત, ગમતો, રાગ, રંગો વિગેરે જેવા માટે રાત્રિએ કાષ્ઠપણુ સ્થળે જવું પણ જોઈએ નહિ. દિવસ કરતાં રાત્રે પ્લેગ લાગુ પડવાનો ભય વિશેષ રહે છે. કેમકે તે વખતે તેના જંતુઓ યોગરદમ પથરાઈ ગયેલા હોય છે. અને તેથી ખોરાકના ચારવાળા પછી જનતા સુધી ઘરમાંથી બહાર પગલું પણ નહિ ભરવું જોઈએ. વળી હંમેશાં ઝાડા સાફ આવે છે કે કેમ તે બદલ પુરતું લક્ષ રાખવું જોઈએ. કેમકે ઝાડા સાફ આવવાથી શરીરમાં જંતુઓનો સંચય થવા પામતો નથી અને શરીર હલકું તથા નિર્મળ રહે છે. જે ઝાડાનો બંધકોશ રહેતો જણાય તો સખ્ત જીલાબ કઢીપણુ લેવો નહિ. તેમજ સાધારણ જીલાબ પણ દરરોજ ન વાપરતાં અઠવાડિયામાં એકાદ જે વખત ખાસ આવશ્યકતા જણાય ત્યારેજ વાપરવો.

૧. મોટી હરડે ન શેર લાવી તેની અંદરની મીંજો કાઢી નાંખવી બાકી વચલાદળને ખાંડી કપડા વડે આળી લેઈ એક કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવી, અને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેમાંથી થોડો લેઈ તેમાં સિંધવ, સંચળ તથા સુંક એ દરેક એ, જે

વાલ મેળવી સાંઝે સુતી વખતે પાણી સાથે ઢાંકવું.

૨. કેસોમેલ બે ઝેન, સોડા બાયકાર્બોનેટ બે ઝેન તથા સાકર બે ઝેન સાથે મેળવી લેવાં અથવા વિલાયતી મીઠું એક તોલો લેઈ સુંક, મરી, તજ વગેરે ચીજોમાંથી બનાવેલા ચાહના પાણીમાં નાંખીને પીવું.

આ ઉપરાંત વળી મીઠા તેલમાં કપુર કકડાવીને તે તેલ સાંઝે સુતી વખતે આખા શરીરે માલીસ કરવું, અને સવારમાં કાર્બોલીક સાલ્ફુ થી સ્નાન કરી સ્વચ્છ ધોએલાં કપડાં પહેરવાં. અને બહાર ફરવા જવું પડે તો એક રૂમાલ ઉપર યુક્લીપ્ટ ઓઇલ નામના ઔષધનાં દશ, પંદર ટીપાં છાંટી તે રૂમાલને ખીસામાં ઘાલી જવું. અને જ્યારે પ્લેગવાળા લતામાંથી પસાર થવું પડે ત્યારે તે રૂમાલ સુંઘતા સુંઘતા ચાલ્યા જવું. વળી શીનાઈલના લોશનમાં કપડું બોળી તે કપડાનું પોતું ફેરવી જોડા તથા છુટ હમેશાં સાફ રાખવા તેમજ દરરોજ સ્ત્રીખડનાં ડાંખળાં કે કાગડીયાના પંચાંગની ઘરમાં સવાર, સાંજ ધુણી કરવી, વળી લાખ, બીલામાં, લોખાન, સફેદ ગરણીનાં મૂળ, સાદડનાં ફળ અને ફૂલ, વાવડીંગ, રાજ તથા ગુગળ એ બધાં સરખા બાગે લેઈ ખાંડી ભૂકા બનાવી સવાર, સાંજ ઘરમાં તેનો ધુપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સાપ, ઉંદર, ચાંચડાં ઝેરી, જંતુઓ વગેરે પણ ઘરમાંથી દુર થાય છે.

પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાના આ પ્રમાણે જે ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે તેઓને જે કાળજી પૂર્વક રીતે કામે લગાડવામાં આવશે તો નહીં પ્લેગથી મુક્ત રહી શકશે. પરંતુ આ ઉપાયો રીત સર કામે લગાડવાની આમી કિંવા ખીજ કાંઈ કારણ સર

પોતાના સર્ગધિજનો પૈકી કોઇને પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યાનું માલુમ પડે તો પછી તરતજ તેની સારવાર કરવામાં નીચે મુજબ ઉપાયો કામે લગાડવા.

(૨) પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછીની ચિકિત્સા—પ્લેગની શરૂઆતમાં ઘરમાં કોઇને સાદો તાવ આવે તો પણ જરા પણ ગરમીમાં નહિ રહેતાં પ્લેગના તાવની શંકા કરીને તરતજ પ્લેગને લગતા ઉપાયો શરૂ કરી દેવા જોઈએ. પ્લેગનો ઉપાય આમ જલદી શરૂ કરવાનું કારણ એ છે કે આ રોગ એવો શીઘ્ર પ્રાણ ધાતક છે કે તે લાગુ પડતાની સાથેજ દરદીના હૃદયની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાંખી જોત જોતામાં પરલોકવાસી કરી નાંખી છે. ફેટલીએક વખતે તો માત્ર બે આર કલાક કિંવા તેથી પણ ઓછા સમયમાં દરદીનું મૃત્યુ થાય છે અને તેથી કોઇ પણ ઉપાય ચોજવાનો પણ સમય મળી શકતો નથી. એક વખતે આ રોગના પંજામાં સપડાયા પછી તેમાંથી બૂઝ્યેજ કોઇ બચવા પામે છે. કેમકે આ દરદના લીધે સરાસરી રીતે સેંકડે ૮૦ મનુષ્યો તો અવશ્ય મરણ પામેછેજ; અને જે સાર્વદેહિક કિંવા ફેફસાંના સોજવાળો પ્લેગ લાગુ પડેલો હોય તો દર સો દરદીઓમાંથી ૯૦ દરદીઓનું મૃત્યુ થવાનુંજ પ્રમાણ આવે છે. આ બે જાતના પ્લેગના દરદીઓ કરતાં ગાંઠવાળા પ્લેગના દરદીઓ જે કે કંઈક વિશેષ બચી શકે છે, તેમાં પણ ડાકમાં નિકળેલી ગાંઠના દરદીઓ ઘણા ઓછા બચે છે, બગલની ગાંઠવાળા દરદીઓ તેથી વિશેષ બચે છે, અને જાંઘની ગાંઠવાળા દરદીઓ તેથી પણ વધારે સંખ્યામાં બચવાનો સંભવ રહે છે. આ બચાવ ધણું કરીને પ્લેગના રોગની શરૂઆત વખતે તેમજ પ્લેગ બંધ પડવાનો હોય

તેવા સમયમાં જ માય છે. કેમકે પ્લેગની રતુની શરૂઆતમાં તેમજ આખરમાં તેનું ઝેર જોષ્ટ્રએ તેટલું પ્રબળ હોતું નથી. આ રોગમાં ખાસ એક એવી વિચિત્રતા છે કે દરદી જેમ વધારે બળવાન હોય તેમ આ દરદ પશુ વધારે જોરમાં જ લાગુ પડે છે. અને તેથી જુવાન મનુષ્યો તો તેના પંચમાં સપડાયા પછી ક્વચિતજ બચી શકે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ તો વળી મુદ્દલ બચી શકતીજ નથી, વળી આ રોગ નાનાં બાળકોને તેમજ પચાશ, સાઠ વર્ષ ઉપરાંતનાં મનુષ્યોને બાણુ ઓછું લાગુ પડે છે, પરંતુ જુવાન મનુષ્યોજ તેના વિશેષ ભોગ થઈ પડે છે અને તેથી જેવું દરદ લાગુ પડે તેવો તરતજ ઉપચાર શરૂ કરવો; જો બની શકે તેમ હોય તો ઘર મેળે ઉપચાર નહિ કરતાં તેમજ કોઈ અનાડી કિંવા લે લાગુ જિંટ વૈદ્યના ફંદામાં નહિ ફસાતાં કોઈ સારા અનુભવી વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની યોજના કરવી, પરંતુ જો તેમ નહિ બની શકે તો પછી ઘર મેળે દરદીને માડીમાં બેસાડી, પાલખી-માં સુવાડી કિંવા જો ચાલી શકે તેવી હાલતમાં હોય તો ધીમે ધીમે ચલાવીને અગર તો દરદીનો ખાટલો ઉપડાવીને ગામ બહાર સારા ખેતરમાં ઝૂંપડામાં, વાડીમાં કે જ્યાં ખુદી હવા આવતી હોય તેવા સ્થળમાં લેઈ જવો. જો તેમ કરવાનું ન બની શકે તો પછી મરડી-વાળા ઘરમાંથી તો જેમ બને તેમ જલદી દુર કરવો જોષ્ટ્રએ. જો જેમ પશુ ન બની શકે તો પછી છેવટે તેના ઘરની ઓશરી ખડકી, ઓટલા કે ખારણા આગળ સુવાડવો, પરંતુ ઘરના અંદરની દુષિત ચયેલ્લી હવામાં તો નજ રાખવો. જે ભાગમાં દરદીને રાખવામાં આવે તે ભાગમાંથી દરેક વસ્તુઓ લેઈને બીજા ભાગમાં મુકી દેવી અને તે ભાગમાં કંઈ પણ ગડબડ સડબડ રાખવી નહિ. ફક્ત તે

ભાગમાં પીવાનું પાણી, યુંકવાનું વાસણ, પથારી, ખાટલો, એક
મગડી તથા પાણી પીવાનો ખાલો એટલુંજ સખવું. પ્લેગના દરદીને
બનતા સુધી બોંય ઉપર પથારી પાથરી ન સુવાડતાં ખાટલેજ
સુવાડવો અને ગોદડાં, ચાદરો વિગેરે પાથરવામાં આવે તેઓને
પ્રથમ સારી પેઠે તડકામાં તપાવીને પછીથીજ વાપરવાં. તેમજ પહે-
રવાનાં કપડાં પણ વારંવાર લાવીને એ પ્રમાણે તડકે તપાવીને વાપ-
રવાં. ખાટલા નીચે બની શકે તો કપુરની ગોટીઓ, શીનાઇલની
ધોળી ગોળીઓ રાખવો અને વળી બિજાનાની આબુખાબુ સઘડી-
ડીઓમાં લોખાન અથવા ઉપર બતાવેલો લાખ વગેરેના મિશ્રણનો
ધુપ બાળવો કે જેથી આસપાસની હવા ચોખ્ખી મરકીવાળા દરદીનું
જીવન રક્ષનારી માત્ર ત્રણજ ઉત્તમ વસ્તુઓ આ સૃષ્ટિમાં હોઇ તે
માત્ર હવા, પાણી અને ખોરાકજ છે. માટે તેઓની શુદ્ધતા અને
ઉપયોગમાં પુરતી કાળજી રાખવી જોઇએ.

પ્રાણી માત્રને જન્મથી મૃત્યુ સુધી ક્ષણેક્ષણે હવાની જરૂર પડે
છે. પરંતુ તે હવા જે શુદ્ધ હોય તો મનુષ્યનાં તમામ દરદીને દુર
કરીને તન્દુરસ્તી બક્ષે છે. ત્યારે અરવચ્છ હવા પળવારમાં મનુષ્યનો
પ્રાણ લે છે. અને તેથી એ હવા જેમ બને તેમ ચોખ્ખી અને
પુરતા જગ્યામાં મળી શકે એટલા માટે આ દરદીથી પીડાતા દરદીને
એવી ખુદી જગ્યામાં રાખવો જોઇએ કે જેથી ઓકિસજનવાળી
ચોખ્ખી હવા મળવાથી મરકીના જંતુઓનો નાશ થઇ જાય ધર
આગળ કિંવા ગામમાં આવી ચોખ્ખી હવા મળી શકતી નથી માટેજ
મરકીના દરદીઓને ગામ બહાર, ખેતરોમાં લેઇ જવાની બલામણ
કરવામાં આવે છે. કારણ કે ખેતરોની ખુદી જગ્યામાંથી જેવી જો-

પ્રત્યે તેવી રસાયણિક સંયોગવાળી કુદરતી નિર્મળ હવા અને સૂર્યના પ્રકાશ મળી શકે છે. માટે દરદીને એવા સ્થળે લેઈ જઈ ખની શકે તો લીંબકના ઝાડ નીચે ખાટલો નાખીને સુવાડવો અથવા તો ઝુંપ-કામાં રાખવો જોઈએ.

પાણી પણ મનુષ્યની જીંદગીનું રક્ષણ કરનાર તરીકે બીજું ઉત્તમ અને મુખ્ય સાધન છે, એક પાણી શરીરને આરોગ્ય રાખે છે, અને એક પાણી શરીરને માંદુ કરે છે. માટે જે સ્થળનું પાણી સંપૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ છે એવી ખાત્રી થાય તે સ્થળનું જ લાવી વાપરવું. અને જો તેવી ખાત્રી ન થાય તો નદી, કુવા તળાવ, વાવ, નળ વિગેરે જે સ્થળનું પાણી હમેશાં ઉપયોગમાં લેવાતું હોય ત્યાંથી લાવી સારી પેઠે ઉકાળી કારી ગળી લેખને ઉપયોગમાં લેવું એ પાણીને જીવની માફક જાળવવું. અને માટીના કોરા કાકામાં ભરીને તેને કાંઈ પણ જીવ જાતું લાગે નહિ તેવા સ્થળમાં રાખવું.

ખોરાક પણ પાણી અને હવાની માફક જીવને ટકાવી રાખનારો છે, માટે આ વ્યાધિમાં ખોરાક ખણીજ સંભાળથી તાજે અને તદ્દન હલકો આપવો, કેવળ દુધ, કાંજ કે ચોખ્ખાં આ વ્યાધિના માટે પ્રથમ પંક્તિનો ખોરાક છે. અને મગનો મુષ બીજા નંબરે છે. પરંતુ કહીને ખોરાક તો જ્યાં સુધી દરદીને તદ્દન આરામ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપવો જોઈએ નહિ. હલકામાં હલકી રોટલી, રાખડી, શીરો કે એવો બીજો કોઈ પણ ખોરાક દરદીને પચી શકતો નથી, માટે દરદીની શરૂઆતમાં તો કેવળ કાંજ અને દુધ જ આપવાં. દુધમાં જો સાકર નાખવી ચોખ્ખાં લાગે તો સાધારણ ગળપણ આવે એટલી નાખવી અને કાંજ ખતાવવાની જરૂર પડે તો તે પણ

દુધમાં બનાવવી. જો દરદી દુધ ઉપરજ રાખવામાં આવ્યો હોય
 તો આખા દિવસમાં થઈને તેના શરીરમાં બે શેર દુધ તો જવુંજ
 જોઈએ. જો તેનાથી વધારે જાય તો બહુ સાફ, પરંતુ ઓછું તો
 નજ જવું જોઈએ. જો કાંજ વાપરવામાં આવતી હોય તો તે દીવ-
 સમાં ચાર વખત એટલે દર ત્રણ, ત્રણ કલાકના અંતરે દરેક વખતે
 પાંચથી દસ તોલા જેટલી દરદીની શક્તિનો વિચાર કરીને આપવી.
 રોગની શરૂઆતના પ્રથમના ચાર, પાંચ દિવસો કે જે સાધારણ રીતે
 બપોંઠર દિવસો ગણાય છે, તે દિવસોમાં તો ફક્ત દુધ કે કાંજ ઉપ-
 રજ દરદીને રાખવો અને પછી જેમ જેમ આરામ થતો જાય તેમ
 તેમ દુધ જોડે ભાત આપવો. જો દરદી તે વખતે કાંઈ ખાઈ, તીખું
 માગે તો માત્ર આદાની ચીરીઓ મીઠામાં રગદોળીને પાંચ, સાત
 જેટલી ખાવા આપવી. આ સિવાય બીજો કાંઈ પણ ખોરાક આપવો
 નહિ. આ મુજબ ચાર, પાંચ દિવસ દુધ ભાત ખવડાવ્યા પછી
 દરદીને સાફ થયાના લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે અને કંઈક શક્તિ આવેલી
 જણાય ત્યારે એખા મગની ખીચડી, મગનું ઓસામણુ અને ભાત
 દાળ જેવો ખોરાક આપવો. આ દરદમાં ખોરાક એકી વખતે વધારે
 પ્રમાણમાં કદી પણ આપવો નહિ, પરંતુ જેમ અને તેમ થોડા પ્રમા-
 ણમાં અને વધારે વખત આપવો કેમકે એકી વખતે દરદી ધરામ
 તેટલો ખોરાક આપવો એ જોખમભરેલું છે. માટે બે, બે, ત્રણ,
 ત્રણ કલાકના અંતરે થોડા થોડા અને દર વખતે તાજે બનાવીને
 આપવો જોઈએ. આંતરે આંતરે અને દરેક વખતે તાજે ખોરાક
 આપવાથી દરદીને ઔષધ કરતાં પણ સારો ફાયદો થાય છે. તેને ખાધેલું
 પાચન થઈ જાય છે, જેથી ખોરાક ઉપર રૂચિ વધે છે, બૂખ લાગ્યાજ

કરે છે, ખાવાને સદા પ્રસન્ન રહ્યાં કરે છે, આખા શરીરમાં ખુલા-
સેથી લોહી ફરી શકે છે, જેથી દરદીને જલદી શક્તિ આવતી જાય
છે. માટે જ્યાં સુધી દરદીને પુરતો આરામ થયેલો ન જણાય ત્યાં
સુધી ઘડિના કે એવીજ બીજી કાંઈ ચીજના લાગે પડતા પદાર્થો
થી વિગેરે આપવું નહિ. કેમકે એવો ખોરાક આપવાથી અપચો થઈ
તરતજ તાવ ઊથલો મારે છે. માટે આ રોગમાં ઉપર કહ્યા મુજબ
દરેક વાતની બરાબર સંભાળ રાખીને દરદીની માવજત કરવી.

દરદીની માવજત કરનારાઓને દરદીના હિત માટે તેમજ
જાત સંરક્ષણ માટે અમૂલ્ય સૂચના—પ્લેગના દરદીની માવજત
કરનારાઓએ દરદી, તેનાં કપડાં, બિછાનાં, મળ, મૂત્ર વિગેરેને સ્પર્શ
કર્યા પછી વારંવાર હાથ, પગ ધોતા રહેવું. આ કામ માટે એક ડોલ
અથવા તપેલામાં પાણી ભરીને તેમાં આશરે અઘોળ, દોઢ અઘોળ
પ્રીનાઇલ મેળવીને ઉપયોગમાં લેવું. અથવા તો તેટલાજ પાણીમાં
એક અઘોળ કાર્બોલિક એસિડ નાંખીને લાકડાના કંડાથી ખૂબ હલા-
વીને પછી વાપરવું. જે તેમ પણ ન અને તો વીસ ઘડિંલાર રસ-
કપુર અને આળીશ ઘડિંલાર મીઠું લઈ એ બન્નેને ભેગાં મેળવી
સારી પેઠે ખરલ કરી તેટલાજ પાણીમાં મેળવવાં. અને જે આવી
સગવડ પણ ન અને તો લીમડાનાં પાંદડાં નાંખી બિકાળી કંડા પાડેલા
પાણીનો ઉપયોગ કરવો. વળી પોતાને જમવાનો સમય થાય ત્યારે
કાર્બોલિક કિંવા બીજે સાણુ આખા શરીરે ચોળી ગરમ પાણીથી
સારી પેઠે સ્નાન કરી શરીરને સાફ કરી મીઠા તેલમાં કપુર કકડાવીને
તે તેલનું આખા શરીરે માલીસ કર્યા બાદ જમવા બેસવું. દરદીનાં
મળ, મૂત્ર, યુકં, જલદી વિગેરે જમીન ઉપર પડવા નહિ દેતાં ઉપર

જાણ્યા વ્યા મુજબ રીતે તૈયાર કરેલા શીનાઈલ, કાર્બોલિક કે રસકપુરના પાણીથી ભરેલા વાસણમાં ઝીલવાં, અને તેઓમાં ફારી માટી મેળવી છેટે લેઈ જઈ બાળી નાખી સત્વર નાશ કરવો. ધરનાં બારી, બારણાં વિગેરે તદ્દન ઊધાડાં રાખવાં, જાનરૂ વિગેરેમાં શીનાઈલ છાંટતા રહેવું. ધરમાં થોડે થોડે છેટે સંધડીઓ બાળવી. દરદી રાખવામાં આવ્યો હોય તે બાગમાં બીજા કાઢીને સુવા દેવો નહિ, તેમજ ફક્ત દરદીની માવજત કરવાને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારાનો કંઈપણ સરસામાન ત્યાં આગળ રાખવો નહિ. માવજત કરનારે જૂલે ચુકે પણ દરદીના સામે બેસવું નહિ. પરંતુ દરદીનો શ્વાસ પોતાના શ્વાસમાં ન આવે તેવી રીતે બાળુએ બેસવું, અને કપુર, નેપ્થલ કે શીનાઈલની ગોળાઓ અથવા તો ચુકેડીપ્ટ ઓછાને એક રૂબાલ ઉપર છાંટીને વારંવાર સુંઘતા રહેવું. દરદીને વાપરવાનાં આપેલાં કપડાંનો પોતાની જાત માટે કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. વળી પોતાનાં તેમજ દરદીનાં કપડાં, બિછાનાં વગેરેને વારંવાર બદલતા રહેવું, અને એ બદલેલાં કપડાંને ઉપર કલા મુજબ બનાવેલા કાર્બોલિક કે રસકપુરના લોશનમાં બોળી ધોઈ રવચ્છ કરી તડકે સૂકવી અથવા તો ધોયા સિવાય એમને એમ ધણીવાર તડકે સૂકાવીને પછી ઉપયોગમાં લેવાં. દરદીના ઝાડા, પેશાબ કે ઊલટીનો સ્પર્શ પોતાને ન થાય તેવી રીતે એક બાળુએ સાવચેતીથી બેસીને કરાવવાં. ઊધાડા પગે દરદીની માવજતમાં રહેવું એ અત્યંત જોખમકારક છે. માટે મોજ તેમજ જોડા દિવસ રાત્રિ પહેરેલાજ રાખવા. દરદીની પાસે બેસીને કદી પણ રડવું નહિ. પરંતુ તેને સારી પેઠે દીલાસો મળે તેવી વાતો કરતા જઈ ધણીજ સંભાળથી શાન્તિથી અને નિર્ભયતાથી સારવાર કર્યા જવી.

પ્લેગના ઔષધિ ઉપચારો.—આ દરદ લાગુ પડ્યા પછી તે નાશુદ્ધ કરવાને હજી સુધી કોઈ પણ રામખાણ ઉપાય સાબિત થયો નથી. માત્ર હવા, પાણી, ખોરાક વિગેરેની યોગ્ય વ્યવસ્થા તથા દરદનાં લક્ષણોને અનુસરીને યોગ્ય સારવાર ઔષધયોજના કરવામાં આવે તો જ દરદીનું જીવન બચાવી શકાય છે. અને તેથી ધરમેળ ઉપાય નહિ કરતાં કોઈ સારા અનુભવી વૈદ્ય કિંવા ડૉક્ટરની સહાય મેળવી તેની સલાહ પ્રમાણે ઔષધયોજના તેમજ સારવાર કરવી. ગરીબ લોકો કે જેઓ ધર આગળ એવા કોઈ સારા વૈદ્ય કિંવા ડૉક્ટરને શક્તિ શકવાને અશક્ત હોય છે, તેઓના માટે સહુથી ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તેઓના કુટુંબનું કોઈપણ મનુષ્ય પ્લેગથી સંપડાય તો તરત જ તેને સરકારી હોસ્પિટલમાં લેઈ જવું કે જેથી ત્યાં આગળ તેની રીતસર સારવાર થઈ શકે. પરંતુ કદાચ હોસ્પિટલમાં મોકલવાને પણ ન બની શકે તેમ હોય તો પછી નીચેની સૂચનાઓ પૈકી જે જે યોગ્ય લાગે તેનો સારવાર કરવામાં ઉપયોગ કરવો.

હૃદયબળ સંરક્ષણ ઔષધો.—આ દરદ હૃદયની શક્તિને એકદમ ક્ષીણ કરી નાંખે છે. અને તેથી ઘણા કેસોમાં નબળાઈ આવીને દરદી એકદમ મરણ પામે છે, માટે હૃદયની શક્તિને ઘટાડે તેવું એકપણ ઔષધ ન આપતાં હૃદય અને નાડીને બળ આપે તેવાં જ ઔષધો આપવાં. આ કામ માટે ઘણાંખરાં મનુષ્યો દારૂ કિંવા આન્ડીનો ઉપયોગ કરવાની બલામણ કરે છે, પરંતુ ચાલતા સુધી તેવી ચીજોને નહિ વાપરતાં દ્રાક્ષાસવનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેમકે દ્રાક્ષાસવ એ દારૂ નહિ હોવા છતાં હૃદય અને નાડીને બળ આપે છે, અને તેથી દારૂ અગર આન્ડી કરતાં તે વધારે પસંદ કરવાલાયક છે—આ

કામ માટે વળી કોઈ અનુભવી ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે સ્પીરીટ
અમોન્યા એરોમેટિક, ટીકચર ડીજીટેલીસ, ટીકચર નક્સવોમિકા,
ટીચર સીકાના કિંવા ટીચર સ્ટ્રોફેન્થાઈસીસ વિગેરે પણ આપી શકાય,
તેમજ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે સોનાની ભસ્મ, ચંદ્રોદય કિંવા
હેમગર્ભની માત્રા પણ ઉત્તમ કામ કરે છે.

રેચક ઔષધો—આ દરદમાં કદીપણ સખ્ત જીલાળ આપવો
નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી નબળાઈ વધી પડે છે, પરંતુ એકદમ ઝડ-
નો બંધકાશ રહે તે પણ સાઈ નથી માટે મળાવરોધ એટલે ઝડનો
બંધકાશ થાય તો થોડું થોડું હિંગાજક ચૂર્ણ વારંવાર આપવું. અથવા
તો તે સાથે જરા જરા સોડા કે સાજીખાર અને હરડેનું ચૂર્ણ મેળવીને
આપવું. એમ નહિ તો સુંકના ઉંકાળાના પાણીમાં વિલાયતી મીઠું
ના થી એક તોલા જેટલું મેળવીને આપવું પણ સાઈ છે.

સ્વેદન ઔષધો—પ્લેગના દરદમાં આવેલો તાવ ઉતારવાના
ધરાદથી પરસેવો લાવે તેવી દવાઓ આપવી એ ખરેખર તુકસાન-
કારક છે. કારણ બહુ પરસેવો લાવનારી દવાઓ દરદીના હૃદયની
અને નાડીની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાંખી નબળાઈ લાવી મરણ નીપ-
જાવે છે. માટે એવાં ઔષધો આશતા સુધી વાપરવાં નહિ. શરીર-
માંથી ઝેરનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ તેમ પોતાની જાતેજ
શાન્ત થતો જશે. તે છતાં કદાચ તાવનો જોસ ૧૦૩ ડીગ્રી કરતાં
ઉપર જાય તો તેને કમી કરવાને માથા ઉપર કોલન વૉટર અથવા
તો બરફ મુકવો. બરડાની કરોડના મણકાઓ ઉપર ઠંડા પાણીનાં
પોતાં ઘસવાં, તથા હૃદયની ક્રિયા મંદ ન પડે એટલા માટે થોડા

ગરમ પાણીમાં સાદુ ખાવાનું મીઠું અથવા તે સીંધાલુણ મેળવીને તે પાણી વારંવાર થોડું થોડું પાવું. વળી જો જરૂર જણાય તો કોઈ અનુભવી ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે લીકર એમોન્યા એસીટસ, સોડાસેલીસાયલીક વિગેરે પરસેવા લાવનારા ઔષધો હૃદયની શક્તિ સાચવી રાખનારા ઔષધો સાથે આપવાં. આવાં ઔષધોનો ઉપયોગ માત્ર ન ચાલેજ કરવો. પરંતુ એન્ટીફ્થીન, એન્ટીપાયરીન, ફીના-સીટીન વિગેરે જેવાં ઠંડાં સ્વેદન ઔષધો આપવાનો બૂલથી વિચાર સરખો પણ કરવો નહિ.

કફવિનાશક ઔષધો—જો દરદીને ખાંસી થયેલી જણાય તો અરકુસીનો રસ કિંવા પાંદડાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને ચટાડવું, દ્રાક્ષાસવ પાવો, અથવા ટીંકયરસીલા વિગેરે ઇંગ્રેજી ઔષધોનો ઉપ-યોગ કરવો. વળી જો શ્વાસ વધે અને શ્વાસોશ્વાસની સંખ્યા દર મિનિટે ત્રિશ્વની ઉપર જવા માંડે તો છાતી ઉપર અળસીની પોટીસ મારી શેક કરવો, અથવા ટરપેન્ટાઈન તેલનું માલીસ કરવું, રસ સિંદુરની માત્રા પાણી સાથે ધસી મધમાં મેળવીને પાવાથી કિંવા સુવર્ણ ભસ્મ આપવાથી પણ ખાંસી અને શ્વાસમાં સારો ફાયદો થાય છે.

પાચનક્રિયાની વિકૃતિ દુર કરવાનાં ઔષધો—આ દરદમાં પાચનક્રિયા બગડે તો દરદી બચતો નથી, માટે તેના ઉપાયો જલદી કરવા. જો અપચો કિંવા ઝાડ થતા માલમ પડે તો દુધ બંધ કરી માત્ર ચોખા કિંવા આરાઈટની કાંજ આપવી. દરદીને જો સન્નિપાત થાય અને તેથી મુખવાટે ખોરાક ન લેઈ શકે તો ઝાડવાટે ખોરા-

કની પીચકારી મૂકી અથવા તો નાકવાટે નળી દ્વારા ખોરાક દાખલ કરીને પણ દરદીનું પોષણ કરી શકાય છે. જો દરદીને ઉલટી થતી હોય અને તે બંધ ન પડતી હોય તો બરફ ચુસાડવો. અથવા દુધમાં સોડા નાંખીને પાવો, ગરમ કરેલું લીંચુ ચુસાડવું, મોરનાં પીઠાં અને રેશમી કપડાને બાળીને કરેલી રાખ એક રતી જેટલી લેધ ના તોલા જેટલા મધમાં મેળવીને ચટાડવી અથવા તો પ્રવાલ ભસ્મ અડધા વાલ જેટલી લેધ મધમાં ચટાડવી. જો આડ થઇ જાય તો તે બંધ કરવા સારૂ જાયશન, જાવત્રિ, કેસર, કાથો અને એવીજ વાતહરસ્તંભક દવાઓ આપવી તથા ખોરાકમાં માત્ર શેકેલા ચોખાની કાંજી વાપરવી.

મૂત્રલ ઔષધો—જો દરદીને પેશાબનો અટકાવ થાય તો પેદુ ઉપર અળસીની પોટીસ લગાડી તેના ઉપર સારી પેઠે શેક કરવો—તેમજ ટીંચર સીલા, સ્પીરીટ ઇથર નાઇટ્રોસી, શીલાજીત, કિંવા ખડસલીઆપીત પાપડાનો કચાથ એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે ઔષધ પીવાને આપવું.

દાહ શાન્ત કરનારાં ઔષધો—જો દરદીને અત્યંત દાહ થતો માલમ પડે તો બરફ ચુસાડવો, ગલજીનીનો રસ પાવો, અથવા તે અંદ્રકળા રસ આપવો.

સન્નિપાતહર ઔષધો—જો દરદીને મુઝરાનાં ચિન્હો જેવાં કે ભવારી, ઉન્માદ વિગેરે જણાય તો તેની શાન્તિ અર્થે મગજ પર બરફની કાથળી રાખવી, અને કલોરલ હાઇડ્રેસ નામની ઇંગ્રેજ દવા ૧૫ ગ્રેન તથા ટીંચર હાયોસાઇમસ ૨૦ ટીંપાં લેધ ત્રણ ઔસ પાણી

સાથે મેળવીને તેમાંથી દર ચાર કલાકે એક ઔસ પાણી પાવું—
અથવા તો સુવર્ણ ભસ્મ કિંવા ચંદ્રોદય રસ દર ટાઇમે ૦૧ થી એક
રતી જેટલો લેઇ આછી કે સંખાવલીના રસ સાથે કિંવા મધ સાથે
મેળવી દર ચાર કલાકે આપવો.

ફેફસાંનો સોજો હરનારાં ઔષધો—અત્યારે ન્યુમોનિક પ્લેગ
ના ચિન્હો માલુમ પડે ત્યારે નિચેનું મિશ્રણ આપવું—

દરબેન્ડાઇન આઇલ ૧૨ ટી'પાં, ટી'ચર ડીજીટેલીસ ૧૨ ટી'પાં.

પોટાસ આયોડીડ ૬ ગ્રેન, લાઇકર સ્ટ્રીકન્યા ૧૫ ટી'પાં.

આમોન્યા કાર્બોનસ ૧૨ ગ્રેન, વાયનમ આઇપીકાક ૪૦ ટી'પાં.
પાણી ૪ ઔસ.

સાથે મેળવી દિવસમાં ચાર વખત દર ટાઇમે એક ઔસ જેટલું પાવું
અથવા તો સુવર્ણ ભસ્મ દર ટાઇમે ૦૧ રતી જેટલી લેઇ આક્રમ-
ના મૂળના ઉકાળા બેડે પાવી.

પ્લેગનું વિષ હરનારાં ઔષધો—અત્યાર સુધીમાં પ્લેગના
દરદના લીધે યનારાં ઉપદ્રવોની શાન્તિ માટેનાં ઔષધો વર્ણવવામાં
આવ્યાં, પરંતુ જે ખીજને લેઇને પ્લેગનું દરદ ઊત્પન્ન થાય છે. તે
ખીજને નાશુદ કરનારાં એટલે શરીરમાં પ્લેગનાં જંતુઓનો પ્રવેશ
થવાથી સંચિત થયેલા ઝેરને નાશુદ કરી લોહીને સુધારી તત્ખીયતને
પ્રથમની હાલતમાં લાવનારાં ઔષધોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.
પ્લેગનું ઝેર નાશુદ કરી પ્રાણુની રક્ષા કરનારાં ઔષધો શોધી કાઢવા
માટે આજ સુધીમાં અનેક ઔષધોનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે.
પરંતુ તેઓ પૈકી એક પણ ઔષધ હજી સુધી રામખાણુ સામિત

જનું નથી, માત્ર યોગ્ય સારવાર અને પદ્ય એજ મુખ્ય ઔષધો માલમ પડ્યા છે. તો પણ આ કાર્ય માટે આજકાલ જે જે ઔષધો વિશેષ હિતકર માલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

૧. ટીંચર આયોડીનનો ઉપયોગ—પ્લેગ પ્રતિ બંધક ઉપ-
ચારોમાં જણાવ્યા મુજબ પ્લેગનો રોગ લાગુ પડતો અટકાવવા તેમજ
પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાને માટે હાલમાં આ
દવા વિશેષ ફાયદા કારક માલમ પડી છે. માટે પ્લેગ પ્રતિ બંધક
ઉપચારોમાં કલા મુજબ દર બે કલાકે એક ઓંસ પાણીમાં એક
ટીંપા જેટલી આ દવા નાંખીને પાવી તેમજ ગાંઠ ઉપર પણ ચોપડવી.

૨. વળા પ્લેગ કચોર પ્લેગ, મિક્શર હગ્નીશી આખીન,
મહાગંધ હસ્તી અગદ—વિગેરે ઔષધો પણ ઊત્તમ ફાયદો કરે
છે. માટે તેઓ પૈકી પણ જે યોગ્ય લાગે તે ઔષધનો ઉપયોગ પ્લેગ
પ્રતિ બંધક વિધિમાં જણાવ્યા મુજબ કરવો.

૩. આરોગ લાગુ પડ્યા પછી ખીજ કાઢ પણ ઔષધનો ઉ-
પયોગ કરવાના બદલે નીચે જણાવેલી વિધિ મુજબ દરદીની વ્યવ-
સ્થા કરી આપધ તરીકે કેવળ લીંમડાના તેલનોજ ઉપયોગ કરવાથી
પણ રક્ત સુધારક, જંતુ દ, જવરહર અને વિષનાશક અસર થઈ
ધણા દરદીઓના પ્રાણ બચાવના અનુભવ આવેલો છે, માટે જે બની
શકે તો યોગ્ય વ્યવસ્થા સાથે તેનો ઉપયોગ કરવો.

પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યાની જાણ થાય કે તરતજ દરદીને વસ્તી
જાણી જગ્યામાંથી ઓછામાં ઓછો બે માઇલ જેટલે દુર ખુલી હ-

વ્યવહારી સપાટ જમીનમાં લેઈ જવો, અને ત્યાં આગળ ખેતરોમાં આકડાનાં ડાંખળાંની એકજ મનુષ્ય રહી શકે એવડી ઝુંપડી ખાંધીને તેમાં તેને રાખવો. આ રથજે માત્ર દરદીની સારવાર માટે જરૂર જેટલાં એટલે એકાદ, બે મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોએ બિલકુલ જવું નહિ. અને એ સારવાર કરનારાં મનુષ્યોએ પણ દરદીની ઝુંપડીની અંદર ન વસતાં ઇલાયદા રહેવું. તેમજ જેમ બને તેમ દરદીની ઝુંપડીમાં ઓછું દાખલ થવું. ઝુંપડીમાં દિવસરાત્રિ લીંબડાનાં તેલનો દીવો બળતો રાખવો અને તેની પાસે લીંબડાનું એક જાકું લાકડું પણ બળતું રાખવું કે જેથી તેનો ધુમાડો દરદીને મળ્યાં કરે, દવા તરીકે દરદીને દર ટાક્રમે બા તોલા જેટલું લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ દર બેથી ત્રણ કલાકે પાવું, એટલે આખા દિવસનું મળીને ચારથી છ તોલા જેટલું પાવું. ખોરાક દુધ કાંજી જેવો હલકો રાખવો.

આ ઉપાય તાડ પત્ર ઉપર તામીર લાપામાં લખેલા એક પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી પ્રથમ મળી આવ્યો હતો અને તેનો અનુભવ લેતાં અકર્શીર માલમ પડ્યો છે.

૪. આ સિવાય વળી આ દરદ માટે અમારા તરફથી લાંબી શોધના અંતે “પ્લેગ વિપવિનાશની વટિકા” નામની ગોળીઓ બનાવવામાં આવી છે—જેમાંથી પ્લેગની મોસમમાં સવાર સાંજ એક, એક ગોળી લેવાથી પ્લેગ લાગુ પડતો નથી. તેમજ પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી દર બે, બે, કલાકે એક એક ગોળી આપવાથી સેંકડો દરદીઓ બચી ગયા છે. કિંમત ચોસડ ગોળીની ડાંખીનો રૂ. એક છે. અને વાપરવાની રીત આટલી સાથે મોકલવામાં આવે છે, માટે ઇચ્છુ સ્થાન તો મંગાવીને વાપરવી.

ગાંઠના માટે ચોપડો. પ્લેગના દરદીને જાંઘ, બજલ કિંવા
 ગળા કે ડોકના ભાગ આગળ રહેજ પણ ખરજ આવે અગર
 ચુંથારો કે દુઃખાવો થાય તો તરતજ તેણે દરેક પ્રકારની હીલચાલ
 મુકી દેવી, કેમકે હાલવા ચાલવાથી તે સ્થળોએ વધારે પીડા થાય
 છે, માટે ઉપર મુજબ ચિન્હો થતાજ વિશ્રાન્તિ લેવી, અને જે
 ભાગમાં દરદ અથવા દુઃખાવો થતો હોય તે ભાગ સાજુથી ઘોષ
 બસબર સાફ કરી ખરખચડા દુવાલથી લુછી કારો કરવો, અને
 પછી તેના ઉપર અન્ગવેન્ટમહાયદ્રાજીરી એટલે પારાનો મલમ
 ચોપડવો. જે આ મલમ ચોપડી ન શકાય તેવો કડીણુ હોય તો
 જરા અંગળી ઉપર લેઇ દેવતા ઉપર ધરી નરમ થાય એટલે
 દુઃખતા ભાગ ઉપર સારી પેઠે ધસવો. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર
 વખત ધસવો એટલે દુઃખાવો તરત નરમ પડી જશે. છતાં કદાચ
 એમ ન બને અને તે જગ્યાએ ગાંઠ ઉપડી આવે અને વધારે
 દુઃખાવો થવા માંડે તો તેના ઉપર ટીકચર આયોડીન પીંછીવડે
 અથવા તો એક સળી ઉપર ૩ વીંટાળી તે સળીવડે લગાડવું, અને
 તે સુકાઇ જાય ત્યારે તેના ઉપર રેતીની પોટલીઓને અમિથી
 તપાવીને સારી પેઠે સેક કરવો અથવા તો પારાનો મલમ લેઇને
 તેના ઉપર ધસવો એટલે દુઃખાવો નરમ પડી ગાંઠ વેરાઇ જશે.
 પરંતુ કદાચ એમ કરવા છતાં પણ ગાંઠ નરમ ન પડે અને વધારે
 મોટી થઇ જાય, તથા તેના ઉપર સોજો આવી સખત પીડા થવા
 માંડે તો લીનીમેન્ટ આયોડીન ચોપડવું અને તે સુકાયા બાદ પારાનો
 મલમ ધસવો જેથી તરત સોજો ઉતરી જશે, અને વેદના મદી જઇ
 ગાંઠ વેરાઇ જશે. જે લીનીમેન્ટ આયોડીન લગાવવાથી અતિશય

બળત્રા બળે તો ચોડીવાર પછી તેના ઉપર વેસેલાઈન અથવા તો એરંડીયું ચોપડવું જેથી બળત્રા ઓછી થઈ જશે.

બળી ધંતુરાના પાંદડાં, રસકપુર, કીડામારી, કાગડીયું (તલ-વણી) વાવડાંગ, કપીલો, એળીઓ, ગંધક, લીંબડાનાં પાંદડાં કિંવા તેલ, ગધેડાની લાદ, સરસડાનાં બીજ, કપુર એ ચીજો પણ પ્લેગનાં જંતુઓ મારવાની શક્તિવાળી જણાઈ છે. માટે તે બધી ચીજો સરખા બાજે લેઈ વાટી લીંબડાનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી લુગદી બનાવી ગાંઠ ઉપર મુકવાથી પણ દુઃખાવો શાન્ત થઈ ગાંઠ વેરાઈ જાય છે.

આ ઉપચારો કર્યા છતાં પણ ગાંઠ નરમ ન પડે તો પછી તેના ઉપર બીલામો, ચિત્રો, તેમજ વિગેરે સખ્ત ચીજો લગાવવાનું સાહસ ન કરતાં ગાંઠને ધીમે ધીમે પાકવા દેવી. કેટલાએક લોકો એવું માને છે કે ગાંઠને જેમ બને તેમ જલદી પકવી ફાડી નાંખવાથી કિંવા ચીરી નાંખવાથી પ્લેગનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જાય છે અને તેથી તેઓ ગાંઠને ચીરી નાંખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ એમ કરવાથી ઘણુંજ નુકશાન થાય છે. કચી ગાંઠ ચીરવાથી કિંવા સખ્ત ઔષધો ચોપડવાથી ઘણીજ વેદના થાય છે, અને તેના લીધે પ્લેગથી આવવો જોઈએ તે કરતાં પણ અધિક જોસમાં તાવ આવી દરદીનો જાન જોખમમાં આવી પડે છે. એટલા માટે ગાંઠને બરાબર પાક્યા સિવાય કદી પણ ચીરાવવો નહિ. તેમજ તેને જલદી પકવવાનાં લોકો કદી પણ સખ્ત ઔષધો લગાડવાં નહિ. પરંતુ તે જલદી પાકે એટલા માટે ઉપર કહેલાં ઔષધો પૈકી યોગ્ય લાગે તેનો ઉપ-

ચોમ કરવો અથવા તો વારંવાર અળચીની પોટીસ બાધવી કિંવા એકસદ્રાકટ બેલાડોના એક ભાગ અને ગ્લીસેરાઇન અડધો ભાગ મિશ્ર કરી ચોપડવું અને તેના ઉપર સારી પેઠે શેક કરવો. જેથી વેદના દુર થઇ ગાંઠ બેસી જશે કિંવા પાકી જશે.

આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી જ્યારે ગાંઠ ખરાબર પાકી જશે ત્યારે પોતાની જાતેજ શટી જશે. છતાં જો તેમ ન થાય તો ખરાબર પાક્યા પછી નસ્તરથી ચીરવાને માટે પણ હરકત નથી. પરંતુ આવા સમયે ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કેમકે ગાંઠ પાકતી વખતે અને તેની રસી નિકળતી વખતે તેમાં રહેલાં જંતુઓ-દ્વારા બીજાઓને પ્લેગનો ચેપ લાગવાની ઘણીજ ધાસ્તી રહે છે. માટે આવા સમયે સારવાર કરવામાં ઘણીજ સાવચેતી રાખવી, ગાંઠ ફાટે કે તરત તેમાંથી નિકળતી રસીને જેમ તેમ વહેવા નહિ દેતાં કાર્બોલિક લોશન એટલે એક ભાગ કાર્બોલિક એસિડ અને ત્રીસ ભાગ પાણીને સાથે મેળવી સારી રીતે હલાવીને તૈયાર કરેલા પ્રવાહીથી ભરેલા વાસણમાં ઝીલીને દુર ફેંકી દેવી કિંવા તેનો બાળી દઇ નાશ કરવો. વળી ગાંઠ ફાટે કે તરતજ તેને કાર્બોલિક લોશનથી ઘોંઘળે સાફ કરવી. જો ગાંઠ ફાટવાથી ગિંડો ધા પડ્યો હોય તો કાચની પીચકારીમાં લોશન ભરીને તેની ધાર ધીમે ધીમે ધામાં મારતા જઇ ધાને ઘોંઘળ સાફ કરવો. અને જો વધારે ગિંડો ધા નહિ હોય તો આ લોશનથી બીજાવેલા રૂવડે પર, રસી વિગેરે સાફ કરવાં. આ પ્રમાણે કાર્બોલિક લોશનથી ધા ધોયા બાદ ફરીથી મરક્યુરી લોશનથી પણ એ મુજબ ધોવો. આ મરક્યુરી લોશન એવી રીતે બનાવવું કે રસકપુર પાંચ ધગિંભાર, મીઠું દસ ધગિંભાર

અને પાણી અઢી શેર લેઈ પ્રથમ મીઠા અને રસકપુરને સાથે ખરલ
કરી થોડા પાણીમાં નાંખવાથી જ્યારે તે પાણીમાં ઓગળી જાય
ત્યારે બાકીનું પાણી તેમાં જામેરીને ઉપયોગમાં લેવું. આ પ્રમાણે
ધાને ઘોઘા બાદ જો તે ગાંઠનો કંઈ પણ ભાગ કાઢ્યો જણાય તો
તેને પકવવાને માટે અળસીની પોટીસ લગાડતા જવી અને જો
રસી નિકળે તે વારંવાર ઘોઘા જવી. એમ કરતાં જ્યારે ગાંઠનો
બધો ભાગ પાકી જઈ સાફ રસી નિકળી જાય, ત્યારે તેને ઉપર
મુજબ સારી પેઠે ઘોઘ નાંખી તેમાં આયડોફોર્મ લલરાવવું. અને
પછી એક ભાગ ક્રોમોલિક એસિડ અને વીસ ભાગ તેલને સાથે
મેળવી સારી પેઠે હલાવીને તૈયાર કરેલા ધા તેલમાં લીન્ટનું કપડું
અથવા તો રૂબીનજીને તે તે ધામાં ખોસીને તેના ઉપર તે ધા
ઢંકાય તેવું લીન્ટનું કપડું મુકી ઉપર પીંજેલું રૂબીન ઓખા
કપડાનો પાટો બાંધી દેવો. શરૂઆતમાં જો કે એકલું આયડો ફોર્મ
ના લરાવવું. પરંતુ બે ચાર દિવસ પછી ખોરિક એસિડ તથા આયડો
ફોર્મ એ બે સરખા ભાગે લેઈ એકઠાં કરીને વાપરવાં. દર બીજા
દિવસે પાટો છોડવો અને ઉપર કલા મુજબ ધાને ઘોઘ સાફ કરી
દવા લલરાવી પાટો બાંધવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી ધા રૂઝાય ત્યાં
સુધી કર્યાં કરવું. ગાંઠ ઉપર બંધાતા પાટા દરરોજ દુર ફેંકી દેવા
અને નવા પાટા વપરાશમાં લેવા. ધા રૂઝવા લાગે અને થોડો
ધણો બાકી રહે ત્યારે પાટો ઢીલો બાંધવો. કેમકે તે સમયે પાટો
વખતે ઉઠી આવે છે. માટે આવા પ્રસંગે એટલે સહેજ સહાજ ધા
રૂઝાવાનો બાકી હોય ત્યારે ધા ઉપર પાટો નહિ બાંધતાં સાદો
મલમ અથવા તો ક્રોમોલિક તેલ લગાડ્યાં કરવું. પરંતુ ધાને કોઈ

પણ કારણસર કદી પણ તદન ઉઘાડે નાખવો નહિ. આ ધોષ સાફ કરવાને માટે કાર્બોલિક લોશન ન મળી શકે તો લીંબડાનાં પાંદડાં નાખી ઉઘાળેલું પાણી પણ ચાલી શકે છે.

આ રોગના માટે જો કે કોઇપણ સમયાણુ ઉપાય હજી સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી, તોપણ વિવેક બુદ્ધિથી ઉપર બતાવ્યા મુજબ સારવાર કરવામાં આવે તો ધણા દરદીઓ મૃત્યુના મુખ-માંથી બચાવી શકાય છે. માટે યોગ્ય લાગે તે મુજબ સારવાર કરવી. છતાં પણ કોઇ ઘરમાં પ્લેગથી મૃત્યુ થાય ત્યારે અથવા તો ગામ બહાર નિકળી ગયા પછી ફરીથી ગામમાં રહેવા જવાનું થાય ત્યારે જે ઘર કિંવા ગામમાં પ્લેગનો ચેપ દાખલ થયો હોય તે ઘર કિંવા ગામ અને દરદીના ઉપયોગમાં વપરાએલા સરસામાનને નીચે જણાવેલી વિધિ મુજબ ઝેર રહિત કર્યા બાદ ઉપયોગમાં લેવાં.

પ્લેગ દુષિત સ્થળ અને સરસામાનને ઝેર રહિત કરવાની રીત—જે સ્થળે પ્લેગનો કેશ બન્યો હોય તે સ્થળની હવા જંતુમ્મ ઔષધોવડે સાફ કર્યા સિવાય બીજા કોઇએ વસવું નહિ. જંતુઓનો નાશ કરનારા જો કે અનેક ઔષધો છે પરંતુ આજકાલ વિશેષ પ્રચલિત ઔષધો નીચે મુજબ છે.

(૧) એક બાગકાર્બોલિક એસિડ અને વીસ બાગ પાણી સાથે મેળવીને તૈયાર કરેલું પ્રવાહી જંતુઓને તત્કાલ મારી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

(૨) એક બાગ ફીનાયલ અને સો બાગ પાણી સાથે મેળવીને બનાવેલું લોશન પણ પાંચ મિનિટની અંદર જંતુઓનો નાશ કરી શકે છે.

(૩) એક ભાગ રસકપુર અને હળાર ભાગ પાણી સાથે મેળવીને તૈયાર કરેલું પ્રવાહી પણ એક મિનિટમાં જંતુઓનો નાશ કરે છે.

(૪) એક ભાગ મોરથુથુ અને વીસ ભાગ પાણી મિશ્ર કરીને પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ સિવાય વળી પોટાશ્યમ પરમેંગેનેટ, સલ્ફ્યુરીક એસિડ કિંવા ક્લોરાઇડ ઑફ લાઇમ એક ભાગ અને દસ હળાર ભાગ પાણી સાથે મેળવીને પણ જંતુઓનો નાશ કરવા માટે વપરાય છે. પરંતુ આજકાલ સહુથી વિશેષ ઉપયોગ મરકયુરી લોશનનો જ થાય છે, કેમકે કાર્બોલિકનું લોશન મોંધુ પડે છે, શીના-ઇલ અને ક્લોરાઇડના લોશનથી દુર્ગંધ વિશેષ આવે છે, મોરથુથાનું લોશન ઓછું જલદ થાય છે, અને તેજા એ એક ભયાનક વસ્તુ હોવાથી દરેક મનુષ્યો નિર્ભય રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકે નહિ, જેથી સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી મરકયુરી લોશનજ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી પ્લેગના દિવસોમાં સરકાર તરફથી ધરોત્તે ઘોષ સાદ્ કરવાને માટે લીલા રંગનું જે પ્રવાહી વાપરવામાં આવે છે, તે આ મરકયુરી લોશનજ હોય છે, અને તે એવી રીતે બનાવવામાં આવે છે કે—

એક મોટા વાસણમાં પચ્ચાસ તોલા રસકપુર નાંખી તેમાં બસો તોલા હાઇડ્રોક્લોરીક એસિડ એટલે મીઠાનો તેજા રેડી લાકડાના દંડથી સારી પેઠે હલાવી સેજમેજ કરી પછી તેમાં બાર શેર પાણી અને અઢી તોલા લીલો રંગ મેળવી લાકડાના પીપમાં ભરી રાખવું. આ પ્રવાહી સેંકડે દસ ટકા પારાના મિશ્રણવાળું અને છે, માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેમાં ૨૫૦ શેર પાણી મેળવી વાપરવું જોઈએ. આ મિશ્રણમાં રંગ નાંખવાની મતલબ એવી છે કે બ્યારે તે જીંતો ઉપર છાંટવામાં આવે ત્યારે ૨૫૪ જણાઈ આવે.

કે કાંઈ સ્થળ છાંટવા સિવાયનું તો નથી રહી ગયું ? જેઓને આ પ્રમાણે પ્રવાહી તૈયાર કરી રાખવાની પ્રથમથી જરૂર જણાતી ન હોય તેવા લોકો વળી જ્યારે જોઈએ ત્યારે નીચેની વિધિથી ગામડા-ઓમાં પણ લોશન તૈયાર કરી શકે છે.

રસકપુર પાંચ તોલા, નવસાગર પાંચ તોલા અને મીઠું દશ તોલા લેઈ એક વાસણમાં નાખી થોડા પાણી સાથે લાકડાના ઢાંડાથી સારી પેટે ધુંટી પછી તેમાં દોઢ મણ પાણી અને બે વાલ લીલોરંગ મેળવી ઉપયોગમાં લેવું. રસકપુરથી કલાઈ, લોટું વિગેરે ધાતુનાં વાસણો ખવાઈ જાય છે, એટલા માટે આ બન્ને તેમજ બીજાં લો-શનો તૈયાર કરવામાં પણ માટી કે લાકડાનાં વાસણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આવાં લોશનો જન કે ઘરની હવા શુદ્ધ કરવાને માટે વપરાય છે, પરંતુ તે જમીન ઉપર થોડાં થોડાં છાંટવાથી કંઈપણ લાભ થતો નથી, અને તેથી તે જે સ્થળ ઉપર છાંટવામાં આવે તે સ્થળ બરા-બર રીતે ધોવાઈ જાય તેટલા પ્રમાણમાં છાંટવું જોઈએ. ડીસઈન્ફે-ક્ટ કરેલાં ઘરોમાં પણ ફરીથી પ્લેગ ફેલાઈ જાય છે, તેવું કારણ એજ હોય છે કે તે ઘરો બરાબર રીતે ધોવાય તેટલા પ્રમાણમાં લોશન વાપરવામાં આવેલું હોતું નથી અને તેથી પ્લેગના જંતુઓ ત્યાં આગળ સહી સલામત રહી શકે છે. એટલા માટે એવી કુશળ-તાથી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે કાંઈપણ સ્થળ ધોવાયા સિવા-યનું ન રહે. આ કામ માટે પ્રથમ ઘરને અડકાવેલુંજ રાખી બહારની બાજુએ આ લોશનના પાણીને કુવારો ઝીડાવી ભોંયતળીયું તેમજ બીંતો ધોઈ સાફ કરવી. પછી બારણું ઉઘાડી બહાર ઉભા રહી અંદરના ભાગના ભોંયતળીયા ઉપર તેમજ આબુઆબુ આ દવા છાંટી

પછી ધરમાં પેસવું, અને ધરની દીવાલો, છતો, છાપરાં અને બાકેરાં ઉપર આ દેવા એવી કુશલતાથી છાંટવી કે કોઈ પણ ભાગ ધોવાયા સિવાયનો ન રહે. હંદરો અને એવાં બીજાં જંતુઓનાં રહેઠાણો અને દરો તથા સંડાસો, ખાજો, મોરીઓ વિગેરેમાં સારી પેઠે લોશન છાંટી સ્વચ્છ કરી લેવાં. જે ભીંતો ભોંય તળીયું વિગેરે ભાગો પથ્થર, ઇંટ કિંવા લાકડાથી બાંધેલા હોય તો તેને સારી પેઠે ધોઈ જ નાંખવા જોઈએ, પરંતુ જે તે ભાગો માટીથી બાંધેલા કાચા હોય તો સારી પેઠે છાંટાય એમ કરવું જોઈએ અને એક વખત છાટી લોશન તેમાં શોષાઈ જાય ત્યારે બીજી વખત છાટવું જોઈએ. જે ધરમાં એક કરતાં વધારે ખંડો હોય તો તેઓને એક પછી એક એમ ઉપર કહેલી રીતથી સાફ કરવા જોઈએ. અને પછી તેમાં સ્વચ્છ તાજી હવા આવવા દેવી જોઈએ. હવા દાખલ થવા માટે ધરનું છાપડું ઉઠેલી નાંખવું એજ ઉત્તમ રસ્તો છે.

આવી રીતે ધર સાફ કરતી વખતે ધરની અંદરની તમામ ચીજો બહાર કાઢી નાંખવી જોઈએ, અને નકામાં ચિથરાં, પથારી, પ્લેગના દરદીના ઉપયોગમાં લીધેલાં કપડાં, બીજાનાં વિગેરે બાળી નાંખવાં જોઈએ. અગર જે તેમ કરવાને જીવ ન ચાલે તો તે તેમજ બીજાં સારાં કપડાં અને બીજા સમાનને ત્રણ કલાક સુધી ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલા લોશનમાં ભીંજવી રાખી નિચોવ્યા વગરજ સુકવી દેવા જોઈએ, અને જે જે ચીજોને આમ ભીંજવી રાખી ન શકાય તેવી હોય તે તે વસ્તુઓને જે, ચાર દિવસ સુધી સૂર્યના તડકે રાખી શુદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. આમ કર્યા પછી તે ધરને સુકાવા દેવું જોઈએ, અને કેટલા એક દિવસ પછી કળી ચુનાથી

સારી પેઠે ઘોળા આ ધરને તાણું મારી એક મહીનો ખાલી રાખવું; અને ત્યાર બાદ રહેવા જવું. આમ કરવામાં જો કે થોડું ઘણું ખર્ચ થાય છે, પરંતુ ત્યારબાદ તેમાં રહેવાથી કોઈ પણ જીવનું જોખમ થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. માટે ગામ બહાર પછી અવશ્ય આ રીતે દરેક મનુષ્યોએ પોતપોતાનાં ઘરો સ્વચ્છ કર્યા બાદજી પાછા વસવા જવું જોઈએ. અને વળી જ્યારે જ્યારે હવા અશુદ્ધ થવાની શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે ફરીથી એ મુજબ ઘરોને શુદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ.

ઉપસંહાર—આ સમગ્ર લેખની મતલબ ઉપરથી આપ સારી પેઠે સમજી ગયાજી હશે કે મલિનતા એજ આ રોગ ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય બીજ છે, આ મલિનતા સ્વચ્છ હવાની તાણુ, સૂર્યના પુરતા અજવાળા અને તડકાની ખામી, મકાનોની અંદર તેમજ બહારની ગંદકી, જેજ વિગેરેના લીધે પ્રથમ ધરની મોરીઓ, ખાળો, પાણી-આરાં, રાચરચીલું, દાણાદુણી, ઘાસચારો, છાણાં લાકડાં વિગેરે બરવાનાં સ્થળો, ભોંયતળીયાં, સંડસો, ખુણાખોચરા, વિગેરે સ્થળોમાં પેંદા થાય છે. જેમાંથી મરકી, મેલેરીયા, કાલેરા વિગેરેનાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ અનેક ગ્રાણીઓનો ભોગ લેવા માંડે છે, અને તેટલા માટે જે જે ગામો ગીચ વસ્તી અને આબુઆબુની ગંદકી તેમજ થોડી હવા અને થોડા અજવાળાવાળાં કે લોકોની ગંદી રહેણીકરણીની આદતોવાળાં હોય તે ગામોની રચનામાં ફેરફાર કરાવી ગીચ વસ્તી ઝોછી કરી નખાવી પુષ્કળ ખુલી જગ્યાવાળાં તેમજ સારી રીતે હવા આવ જ કરે તેવાં મકાનો બાંધવાં જોઈએ. અને લોકો જેમ બને તેમ સ્વચ્છતાજર્ણુ વર્તન રાખે તેવો ઉપદેશ દેવો જોઈએ કે જેથી બાવિષ્યમાં ફરીથી પ્લેગનું આક્રમણ થતું અટકે.

પ્લેગનો નાશ કરવાનો માત્ર આ એકજ ઉપાય આજસુધીમાં
 ખાત્રીલાયક રીતે સિદ્ધ થયેલો છે, પરંતુ આ દેશના લોકોની અગ્ન-
 નતા, આળસ, રહેવા વસવાની કદંગી રીતલાત તેમજ અનેક પ્રકાર-
 ના બહેમોને લીધે તેના પુરતો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી એટ-
 લુંજ નહિ પરંતુ પોતાના ગામમાં પ્લેગ ચાલવા છતાં પણ તે સ્થ-
 ળનો ત્યાગ કરી બહાર વસવા જવાને બદલે કેટલાએક બહેમી, અગ્ન-
 અને નશીબ ઉપર આધાર રાખનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ લોકોને
 કહેતા ફરે છે કે હો, અમને પ્લેગ ગળી જતો ! હો, અમને પ્લેગ
 થતો ! હો, અમે મરી જતા ! ઇશ્વરના ઘેરથી તુટ્યા સિવાય કાઠ-
 નાથી કંઈપણ થવાનું નથી ! કાઠનાથી જીવ લેવાતો નથી ! આમ
 કહી જેઓ સ્થળ ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા હોય છે; તેમને પણ
 અટકાવે છે, અને પછી જ્યારે પ્લેગના પંજામાં સપડાય છે, ત્યારે
 પોક મુકી રડવા લાગે છે. છેવટે પોતે મરી જાય છે, અને બીજા-
 ઓને પણ મારતા જાય છે. કેમકે પ્રેમના લીધે કિંવા દુનિયાદારીની
 ખાતર પણ તેમનાં સગાં બહાલાં, ઇષ્ટ મિત્રોને તેમની ખબર અંતર
 પુછવા આવવું પડે છે, કિંવા તેમની સારવારમાં શકાવું પડે છે
 અને પોતાના કિંમતી જનોનો ભોગ આપવો પડે છે. વાસ્તવિક રીતે
 આવા મનુષ્યોનાં પાપે કરીનેજ પ્લેગ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફેલાય છે.
 અને લાખો મનુષ્યોનો જીવ જાય છે. માટે પ્લેગની રૂતુમાં આવા
 મનુષ્યોના ઉપદેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્લેગવાળા સ્થળમાં પડી રહેવું
 તેમજ અવિધ્યમાં પ્લેગ થતો અટકાવવાના ઉપાયો યોજવામાં બેદર-
 કરી રાખવી એજ મૃત્યુના મુખમાં જવાની અને બીજાઓને સાથે
 લેઈ જવાની હાથેકરીને શાધી કાઢેલી બારી છે.

એટલા માટે દેશના આગેવાન મહાપુરુષો, સત્તાધારીઓ, તેમજ
 ફળવાએલા ગણતા ગૃહસ્થોને હું વિશેષ ભાર દઇ બલામણુ કરું છું
 કે લોકામાથી આવું અગ્નિ દૂર થવા અને સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ
 ખોરાક, સ્વચ્છ પાણી, પુરતું અજવાળું અને સુવ્યવસ્થાથી થતા ફાયદા
 સમજાવવા માટે એક નહિ પરંતુ અનેક લેખો છપાવી લોકામાં મફત
 બહેંચવા જોઇએ. એક નહિ પરંતુ અનેક ઉપદેશકો તૈયાર કરવા
 જોઇએ. એક નહિ પરંતુ અનેક સભાઓ ભરવી જોઇએ. અનેતેમાં
 દેશના ઉદ્ધાર માટે બીજા કાંઇપણ બાબતનો વિચાર કરતા પહેલાં આ
 વિષય હાથ ધરવો જોઇએ. સ્કુલોમાં ફળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓ કે
 જોડો ભવિષ્યમાં પોતપોતાનાં કુટુંબોના આગેવાનો થવાના છે,
 તેઓના મન ઉપર આ ઉપદેશની અત્યારથીજ ખાસ અસર થાય
 એવો પ્રબંધ ફળવણી ખાતાએ પણ કરવો જોઇએ. કેમકે ધર્મ,
 અર્થ કામ અને મોક્ષ એ દરેક પુરુષાર્થ દેહ વડેજ સાધી શકાય
 છે. જો દેહ આરોગ્ય નહોતો તો કાંઇ પણ પ્રકારનો વૈભવ, કાંઇપણ
 પ્રકારનું સુખ, કાંઇપણ પ્રકારનો આનંદ ઉપયોગમાં આવી શકતો
 નથી, અને તેથીજ શરીરમાલ્યંત્રલુ ધર્મસાધનમ્ ॥ દેહનું આરોગ્ય
 જળવાઇ રહે એવો પ્રયત્ન કરવો એજ પ્રાણી માત્રનો સર્વધર્મ છે
 એવું પ્રાચીન પુરુષો કહી ગયા છે તે યથાર્થ છે.

દરેક કાર્યની સિદ્ધિ થવાને થોડા ધણા સમયનો વિલંબ લાગે
 છે. અને તેથી જો કે આ હેતુ એકદમ તો પાર નહિજ પડે. પરંતુ
 જો આ લેખથી તેની સિદ્ધિનું મંગલાચરણ શરૂ થશે તો મારો
 પ્રયત્ન સફળ થયો માની આનંદ મળે થઇશ. એજ. સુમુખના
 કિમ્ બહુના ॥

અમારાં લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વોગ જીવન.

અથવા

આયુષ્ય વધારનારી, સાતે ધાતુઓ સુધારનારી, કામોદીપન
કરનારી અને આરોગ્યતા સાચવનારી ઉત્તમ ઔષધિઓ-
ઓથી બનાવેલું ખાળ, તરણ, પૃદ્ધ, રોગી,
નિરોગી સર્વેને એક સરખો ફાયદો
કરનારું અપૂર્વ સિદ્ધ મહૌષધ.

આ અમૃત શરીરમાં જઈ પોતાનો અમલ પ્રથમ પાચન ક્રિયા-
નું કાર્ય કરનાર અવયવો ઉપર બેસાડી તેમાંથી વિજ્ઞતિય દ્રવ્યોનો
સંચય કે જે દરેક જાતનાં દરદો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ બીજ છે
તેને દુર કરે છે. અને પચનેન્દ્રિયોની ક્રિયા નિયમમાં લાવી બળવાન
બનાવે છે. જેથી હોજરી તથા આંતરડાંના સર્વે જીવા વિકારો જેવા
કે નળખંધ વાયુ, ઝાડનો ખંધકાશ, અજીર્ણ, આક્રો, વાયુ ગોળો,
ચુંક, શૂળ, અમ્લપીત્ત, જીનો ઝાડો, જીનો મરડો, સંગ્રહણી, અર્શ
વિગેરે દરદોમાં બ્યારે બીજાં ઔષધો નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે
આ ઔષધ અત્યંત ચમત્કારી ગુણ કરી તેઓને નાશુદ કરે છે.

આ પ્રમાણે પાચન ક્રિયા સુધરવાને લીધે તેમજ આ ઔષ-
ધમાં લોહીને શુદ્ધ કરી વધારવાનો ગુણ પણ હોવાને લીધે એના
સેવનથી સ્વચ્છ બળવાન લોહીનો વધારો થાય છે. જેથી રક્તાશ-
યની રક્ત શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા બળવાન થઈ આખા શરીરને શુદ્ધ

રક્તનું પોષણ મળે છે, તેથી પત, ઠાઠ, ઉપદંશ-ગરમી, વિસ્ફોટક, દાદર, ખસ ખરજવાં, ચાંદી, નાસુર, લગંદર, કંઠમાળ ખરાળ, પાંડુ, કમળો, વિગેરે અશુદ્ધ લોહીથી થનારાં દરદો દુર થાય છે, અને ફીકકો પડેલો ચહેરો ઉજળો થઈ ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ લોહીના લીધે જેમ રક્તાશનું કાર્ય નિયમિત થાય છે, તેવીજ રીતે તેને સાફ કરવામાં ફેફસાંને પણ ઓછી મહેનત પડવાથી તેઓનું કાર્ય પણ નિયમિત થાય છે. વળી અશુદ્ધ લોહીમાં રહેલાં વિષમય તરવોને લીધે ફેફસાં અને શ્વાસ નળીનો સોળો અને સંક્રમણ થયેલો હોય છે તે દુર થઈ શ્વાસ માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. જેથી તે ભાગમાં થનારાં દરદો દુર થાય છે. જડ થાલી બેઠેલી ફેફસાં જાતની હઠીલી જુની ખાંસી, મહાત્રાસદાયક દમનો રોગ અને લયંકર ક્ષય નાણુદ કરનાર જે કોઈ પણ આબાદ ઔષધ હોય તો તે માત્ર આ એકજ છે.

ગાંનતંતુઓ ઉપર તો વળી આ ઔષધની ખાસ અસર છે તેના લીધે, તેમજ સ્વચ્છ લોહીનું પોષણ મળવાથી મગજ સાત્ત્વિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તંદ્રા બમણી, નિંદા નાશ, વિસ્મૃતિ, ઉન્માદ, અપરમાર (વાધ) હીસ્ટીરીયા, નેત્રાં, મગજ અને કણોના દુઃખાવો, ગરમી, અસકા, શળ વિગેરે વ્યાધિઓ દુર થઈ સ્મરણ શક્તિ, બળ, શુદ્ધિ, ઉત્સાહ સતેજ થાય છે. અને તેથી ગમે તેવું વિકટ કાર્ય કિંવા વિકટ અભ્યાસ પણ વગર કંટાળે આનંદ ભરે થયાં કરે છે.

એ પ્રમાણે આ ઔષધના સેવનથી આંતરડાં, હોજરી, લીવર, રક્તાશય, ફેફસાં, મગજ વિગેરેની ક્રિયાઓ અનુક્રમે સુધર્યા બાદ તેઓની શુદ્ધિના લીધે વીર્યાશયમાં શુદ્ધ વીર્યનો જોષ્ઠો સંમલ થાય

છે, જેથી સ્વમાવસ્થા કે પેશાબમાં ધાતુ જતી બંધ થાય છે. તેમજ ધાતુ ક્ષય અગર તો હસ્તદોષની કુટેવના લીધે થયેલી મંદ્રિની કમતાક્રાંત, વિષય વાસનાની શિથિલતા, મુત્રનો દાહ વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

પુરુષોની માદક સ્ત્રીઓનાં પણ સધળાં દરદો દુર કરવા ઉપરાંત વળી ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરવાનો પણ આમાં અન્ય ગુણુ સમાએલો છે, અને તેથી એના સેવનથી અટકાવ બીલકુલ ન આવવો, અગર ઓછો, વધારે કે મોડો બહેલો આવવો, ઘોળા ધાતુ જવી, ચોનિ માર્ગે લોહી પડવું, હાથ, પગનાં તળીયાંની બળત્રા, માથાનું દરદ, હીસ્ટીરીયા, અમુંઝણ, કમ્બરની ફાટ, જીર્ણ જવર, રતવા, કોઠાની ગરમી, વારંવાર ગર્ભપાત થવાની ખોડ, બાળકો ન જીવવાં, ધાવણની અશુદ્ધિ, ધાવણનું ઓછું આવવું વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

આ ઔષધમાં કોઈ પણ ઝેરી, માદક કે હિતેજક પદાર્થ નહોતાં કેવળ અત્યંત પવિત્ર વસ્તુઓમાંથી બનાવવામાં આવ્યું છે. જેથી કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં મમે તેવી પ્રકૃતિમાં બાળક, વૃદ્ધ, યુવાન સર્વને એક સરખી રીતે માદક આવે છે, અને શરીરમાં નવું બળ, નવું ચૈતન્ય, નવું લોહી, નવું માંસ, નવું વીર્ય, નવું જીવન ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે શરીરનાં સધળાં અવયવોને સુધારવામાં આ ઔષધ અત્યંત આગ્રાહ હોવાથી અર્થાત્ સધળા અવયવો-સધળાં અંગોનું જીવન હોવાથીજ તેનું સર્વાંગ જીવન નામ રાખવામાં આવ્યું છે. અને હરકોઈ રોગથી પીડાતાં મનુષ્યોએ તેને એકવાર ઉપયોગ કરી અનુભવ લેવા ભક્ષામણ કરવામાં આવે છે. કિંમત એક રતલી ડાંગના રૂ. ૩-૪-૦ સવા ત્રણ.

૨ મદન સંદીપન—વિષય સુખનો અત્યંત આનંદ ભોગવવાની લાલસાવાળાઓના માટે આ ઔષધ ખાસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપયોગથી વિષય કરવાની શક્તિ તરતજ એવડી ઉત્પન્ન થાય છે, વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા દુર થાય છે. કિંમત એક ડબીના રૂ. ૨)

૩ ઝંઝિ સંદીપન—મુંઝઝ, કલકતા વિગેરે પરદેશમાં વસનારા લોકો કે જેઓને ત્યાંનું પાણી માફક નહિ આવવાથી ઝાડાની કબજીયત, ભૂખનું મરી જવું, અજીર્ણ, ઝાડા, સંગ્રહણી, જીજી તાવ વિગેરે દરદો ઉત્પન્ન થઈ શરીર દિવસે દિવસે શીકું પડી ગળતું જઈ કમળેર થાય છે તેઓના માટે આ રામચાણુ ઇલાજ છે. આ ઔષધના સેવનથી ઝાડો ખુલાસેથી આવે છે, ખોરાક સારી રીતે પચે છે, અને ઘણા દિવસથી ખગડેલી જઠરાગ્નિ પાછી નિયમમાં આવે છે. કિંમત એક ડબીના રૂ. ૧.

૪ બાલકોનું જીવન—બાળકોના માટે આજકાલ બજારમાં વેચાતાં અનેક આષધો કે જેમાં માત્ર થોડો એક ફોસ્ફરસ લોહ, વિગેરે હોઈ બાકી બધું ખાંડનું શરબત અને ક્રાચીનીઅલનો ગુલાબી રંગ હોય છે. તેમ આ ઔષધમાં નહોતાં ઉત્તમોત્તમ ઔષધિઓમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલું છે, તેથી બાળકોનાં તમામ દરદો દુર થાય છે. શરીરમાં નવું લોહી, નવું માંસ બરાબર છે, અને તેથી થોડાજ દિવસોમાં બાળકો અત્યંત પુષ્ટ થઈ ખુબ સુરત જણાય છે. કિંમત અડધા રતલના ડબીનો રૂ. એક.

મેનેજર—વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—ચાયા-તતોદ એ. પી. રેલવે.

અમારાં લોકપ્રિય પુસ્તકો:—

૧. જંગલની જડીબુટ્ટી—પ્રથમભાગ—મોટા મોટા વૈદ્યો અને હકીમોની રામબાણ દવાઓ, ડૉક્ટરોનાં પેટન્ટ ઔષધો કિંવા સરજ્યનોનાં શસ્ત્રો પણ જેના ઉપર નિષ્ફળ બન્ય છે, તેવાં જડ ખાલી બેઠેલાં હકીલાં દરદોને અમતકારીક રીતે નાશુદ કરનારાં અને વળી દરેક સ્થળે સહેજમાં મળી શકે તેવાં વનસ્પતિનાં અનુભવમિદ્ધ ઔષધો આ પુસ્તકમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૮-૦ પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

૨. પશુ ચિકિત્સા—જે દરદોથી દરવર્ષે લાખો ગાયો, બેંસો, બબ્બો વિગેરે પશુઓનો નાશ થાય છે, તેવાં દરેક દરદો થવાનાં કારણો, લક્ષણો અને સહેજમાં બની શકે તેવા ઉપાયો ઉપરાંત, ફેવી માવજતથી પશુઓની ઓલાદ સુધારી શકાય, દુધ, ઘી વધારે મેળવી શકાય, દુષ્કાળના વખતમાં ફેવી રીતે બચાવી શકાય વિગેરે બદલ પણ પુરતી માહિતિ આપવામાં આવી છે. પુસ્તક રૂમાં આવડે જેણે વચસો પૃષ્ઠનું હોય એવે કાગળે અને પાકું પુંડું હોવા છતાં પણ કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦. પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૨-૦ જુદું.

૩. આકાશવાણી—સૃષ્ટિની શરૂઆતથી આજ સુધીમાં દુનિયાની દરેક ભાષાઓમાં લખાએલાં સધળાં પુસ્તકો કરતાં પણ આ પુસ્તક એટલું બધું ઉપયોગિ છે કે:—કોઈપણ મનુષ્ય એક હાથે વાર પણ તેના સિવાય ચલાવી શકે તેમ નથી. કેમકે એમાં લખાએલા ઉપદેશોસાર વર્તવાથી સાંપ્રત દુઃખો અને દરદોથી મુક્ત થઈ મનુષ્યો સૃષ્ટિ ઉપરજ સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવી શકે છે. કિંમત ૦-૧૨-૦ પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

૪. ધનવાન થવાય તેવા ઉપાયો—નોકરી ચાકરી કિંવા ધંધા રાજગાર મારે રખડતાં મનુષ્યોએ વેર બેઠાં હાથે રૂપીઆ કમાવાનું ઉત્તમ સાધન—આવતા એપ્રીલમા પ્રગટ થશે. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦. પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

મેનેજર—વિદ્યાકુમા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા—તલોદ—એ. પી. રેલવે.

